

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	14
'Aho	Pulelulu, 13 Mā'asi 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

'Eiki Tokoni Palēmia

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisita Toutai

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

'Eiki Minisitā Mo'ui

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

'Eiki Minisita Ngoue

Samuela 'Akilisi Pōhiva

Sēmisi Lafu Sika

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Dr. Tu'i Uata

Māteni Tapueluelu

Sione Vuna Fa'otusia

Sēmisi Taelangi Fakahau

Poasi Mataele Tei

Dr. Saia Ma'u Piukala

Penisimani 'Epenisa Fifita

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

Lord Ma'afu

Lord Vaha'i

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'i'afitu

Lord Tu'iha'angana

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Siaosi Sovaleni

Tevita Lavemaau

Mo'ale Finau

Veivosa Taka

Sāmiu Kuita Vaipulu

'Akosita Lavulavu

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 14/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Pulelulu 13 Ma’asi, 2019
Taimi: 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		4.1 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2019
		4.2 Fika 10A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019
		4.3 Fika 14/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisa Kolo 2019
		4.4 Fika 11/2019: Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa’anga Hu Mai 2019
		4.5 Fika 12/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hu Mai 2019
		4.6 Fika 13/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Ngaue’aki 2019
		NGAAHI TU’UTU’UNI
		4.7 Fika 1/2018: Ngaahi Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Pule’i) ‘o e Sino’i Pa’anga Malolo Mei He Ngaue 2016

		4.8 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		4.9 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		4.10 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
		NGAAHI LIPOOTI FAKATA'U
		4.11 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		4.12 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 05		NGAAHI TU'UTU'UNI
		5.1 Fika 1/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.2 Fika 2/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		5.3 Fika 3/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		5.4 Fika 4/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		5.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018
		5.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2018
Fika 06	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu.....	8
Ui ‘a e Fale.....	8
Poaki.....	8
Me’a e Sea.....	8
‘Asenita e Fale	8
Kei taukave pē Pule’anga ko ‘enau lelei taha ‘oku fakahoko ‘aki talanoa mo e kakai.....	9
Fokotu’u ke fakalōloa taimi ngāue Fale Alea ha uike ‘e ua	9
Fakamālō’ia Palēmia lava mai kau Mēmipa ki he ngāue e Fale	10
Poupou fakalōloa taimi ngāue Fale Alea ki he	10
Me’a e Sea.....	11
Lao Fakaangaanga Fika 9/2019	12
Fakamahino kei poupou pē Lao ko eni ki he teke fatongia fakalalakaka e Pangike.....	12
Tokoni tafa’aki fakakomēsialé ke holo ngaahi totongi sevesi ‘a e pangike.....	12
Fehu’ia ha lelei e Lao Pangike Fakalalakaka ma’a Niua	14
Tokanga ki he ta’ofi polokalama nō peseta 1-4 Pule’anga he Pangike Fakalalakaka.....	15
Fehu’ia pē ko e tu’u Lao lolotonga ‘ikai ha pa’anga <i>TDB</i> ke lava no atu ki Niua.....	18
Tui Fakaafongá Niua 17 ka tali Lao Pangike Fakalalakaka lava Niua fai nō fale.....	19
Fehu’ia tu’unga ‘i ai pa’anga <i>Revolving Fund</i>	20
Tui hanga ‘e he Lao Pangike fakaivia tafa’aki ki he ngoue & toutai.....	21
Poupou ke faka’ata mai ngāue’aki sino’i pa’anga “ <i>Revolving Fund</i> ”	21
Hoha’a ki he fakatu’utāmaki fakalea he fatongia Pangike Fakalalakaka ‘i he kupu 7(3)(d)....	22
Fokotu’u fakatonutonu ki he Kupu 18(4).....	23
Poupou ke tali ngaahi fakatonutonu ‘a Vava’u 15	23
Fokotu’u fakatonutonu ki e Kupu 10(3).....	24
Tokanga ki he loka ngaahi founa ngāue kehekehe e Pangike.....	28
Fakatonutonu ki he Kupu 19 ke liliu ‘ <i>atita’a</i> ki he ‘ <i>atita’i</i>	30
Fokotu’u na’a lava ke hū hangatonu mai <i>superannuation</i> kau toli ki he Kautaha Sino’i Pa’anga Mālōlō	30
Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Pangike Fakalalakaka & hono ngaahi fakatonutonu.....	31
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2019.....	31

Fokotu'u 'ikai fiema'u ke liliu Lao koe'uhi ko e Kupu 5 (2)	32
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2019	34
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fekau'aki mo e kau 'Ofisakolo & Pule fakavahe	34
Tokanga ke fili hake pe fika 2 ke le'ole'o taimi mavahe ai pule fakavahe & 'ofisakolo ki muli	35
Fokotu'u ke a'u ki he fili Fale Alea hoko kau 'ofisakolo & pule fakavahe he fili	36
Tali Pule'anga ki he hoha'a ki he fili 'ofisakolo & pule fakavahe	37
Tui 'oku fakapotopoto pe lao he na'e 'osi hoko ngaahi me'a kimu'a uesia ai e ngāue	37
Fokotu'u ke fakalōloa e taimi he Kupu 6 (7) ki he tohi tali kau 'ofisakolo & pule fakavahe mei he 'aho 21-28.....	38
Fokotu'u hiki hake ki he 'aho 28 ki he mātu'a faifatongia mei tahi	39
Poupou ki he fokotu'u ke liliu Kupu 7 liliu mei he Minisita ki he Minisita <i>MIA</i>	39
Fakatonutonu ki he kupu 3 e Lao	40
Poupou ke fili fakata'u 4 kau 'ofisakolo & pule fakavahe.....	40
Tokanga ki he feliuliuaki ngaahi potungāue e Pule'anga 'uhinga ki he fo'i lea Minisita.....	42
Fokotu'u ke fakatonutonu 'a e 'asi e fo'i lea Minisita ke tatau 'ene tu'u kotoa he Lao	42
Tali Minisita Lao ki he fakatonutonu ki he kupu 7 e Lao	43
Taukave ke tui Pule'anga sū 'a e kau pule fakavahe & kau 'ofisakolo mo e faingata'a nau fehangahangai mo ia.....	44
Poupou ke fakalōloa 'aho ki he 28 koe'uhi ko e faingata'a he ngaahi 'otu motu.....	45
Tokanga pe 'e ala lava ke fakatokolahi kau 'ofisakolo	45
Fokotu'u ke tu'uma'u fo'i lea Minisita pea tali ke fakalōloa 'aho mei he 21-28	47
Fakamā'opo'opo ngaahi liliu ki he Lao	48
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 14/2019	49
Lao Fakaangaanga fika 11/2019	49
Taumu'a tefito Lao ke mahino, to e ma'opo'opo & nounou ange & fakahū mai ngaahi tautea50 Fakatonutonu ki he kupu 3 'o e Lao.....	51
Fokotu'u ke hiki tautea he pā'usi'i e tukupau	52
Tali Pule'anga lahi fa'a kole ke holo 'uhinga ai 'ene 300 e tautea	52
Kole fe'unga pē tautea 300 ke faka'ai'ai pē fengae'aki mo e kau totongi tukupau.....	53
Taukave ke hiki ke fakasi'isi'i faihia fai'ilo'ilo pau he totongi tukupau	53
Fokotu'u ke 'ai ha ako kuo pau ke totongi 'a e tukupau	54
Taukave ke tu'uma'u tautea he 300 na'a uesia ha ni'ihī faimo'oni 'enau ngāue.....	54

Līpooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato	57
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2019	58
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2019	58
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 14/2019	59
Fakatonutonu ki he Kupu 9 fo'ou ke fenāpasi mo e tu'u e Lao he fakapālangi he Lao.....	59
Fokotu'u ke liliu ke tatau hono ngāue'aki fo'i lea Minisita he'ene 'asi he Lao	60
Tali ke liliu 'a e 'uhinga e Minisita he Kupu 9	61
Pāloti'i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau Pule Fakavahe & 'Ofisakolo 2019....	61
Kelesi.....	62
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea.....	63

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 13 Mā’asi 2019

Taimi: 1005-1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

Lotu

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke mou hiva mai e lotu e ‘Eiki.

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki ke kamata’aki e fēme’a’aki ‘a e Fale Alea ki he ‘aho ni.)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘uma’ā e Hou’eiki e Nōpelé, kae ‘atā ke fakahoko ‘a e ui e Falé ki he pongipongi ní, ‘aho Pulelulu ‘aho 13 ‘o Mā’asi 2019.

(Na’e lele heni ‘a e tali ui e Hou’eiki Mēmipá.)

<002>

Taimi: 1010-1015 (*Hoko atu e taliui.*)

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Sea, ko e ngata’anga ia ‘o ē e tali ui

Poaki

Ko ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa ‘oku poaki me’a tōmui mai pea ko e toenga e Hou’eiki Nōpele ‘oku nau poaki mai. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a e Sea

‘Eiki Sea Fale Alea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘oa e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Ootu Tonga, Tama Tu’i Tupou VI. Tapu atu ki he Ta’ahine Kuinií, Nanasipau’u, kae ‘uma’ā ē Hou’eiki. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia. Tapu atu ki he Hou’eiki Minisitā. Tapu atu ki he kau Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele. Mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni, Hou’eiki.

‘Asenita e Fale

‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha liliu ‘i he’etau ‘Asenita. Hangē pē ko e pepa ko ē kuo ‘osi tufa atu. ‘Oku

mou me'a'i hifo pē ko 'etau ngāue 'oku 'i he Kōmiti Kakato. Ko e kimu'a pea tau liliu 'o Kōmiti Kakato. Hou'eikik! mMahalo 'oku mou fakatokanga'i pē . Ko e tēpile 'o e Hou'eiki Nōpele, 'oku 'ikai ke nau me'a heni. Pea 'oku ou fie fakahaā atu pē ke mea'i 'e he Hou'eiki toki, . Ko e me'a na'e fakahā mai. Ko e Hou'eiki Nōpele te nau toki foki mai pē, 'i ha loto lelei 'a e Pule'anga, ke 'ave 'a e ngaahi a e ngaahi lao ko ena ē na'e tuku kitu'a ki he *public consultation* hangē ko e feme'a'aki 'aneafi. Pea 'oku ou tui kuo mahino pē 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e feme'a'aki 'i he *issue* ko ia. Ka ko e anga ē 'etau ngāue 'i he 'aho ni.

Hou'eiki! 'Oku 'ikai ke 'i ai ha to e ai ha me'a kehe? 'Eiki Minisitā Polisi.

Kei taukave pē Pule'anga ko 'enau lelei taha 'oku fakahoko 'aki talanoa mo e kakai

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni, mo hono pukepuke 'a e fatongia mahu'inga mo pelepelengesi 'o e hotau Fale ni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia,. Tokoni Palēmia. Pehē kia *Lord Ma'afu*, kae 'uma'ā kaungā 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Kae 'uma'ā 'a e fakatapu makehe mo e faka'apa'apa ki he Hou'eiki 'o e fonua. Sea! ko e hangē pē ko e me'a 'a e Feitu'u na. Ko e taimi pelepelengesi mo faingata'a eni, 'i he feinga ke fai 'a e tauhi vā, Ko e fefaka'apa'apa'aki, fetōkai'aki kae mahalo 'oku mau falala pē Sea, ki he Feitu'u na, ko e taukei fakaako mo faka-taki pea 'oku ke fiema'u 'a e fa'ahinga taimi, kuo pau ai ke pukepuke 'e kimautolu 'a e fa'ahinga tui 'oku mau 'i ai, hili hono sivilisi'i tā tu'o lahi 'o pea 'oku mau pehē, ko e me'a eni 'oku lelei ...

<004>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Minisitā Polisi: ... ki he fonua, pea ko 'emau pehē ko ē fonua 'oku 'uluaki kau ma'u pē 'i ai 'a e 'Ene 'Afiō, Fale 'a 'Ene 'Afiō, Hou'eiki Nōpele pea kae pehē ki he kakai 'o e fonua. Mole ke mama'o ha pehē ia kuo fai ha faka-fonua kovi, mau fiefia pē 'oku 'ata kitu'a Sea 'a e anga 'emau fakakaukā ko e lelei taha eni 'i he anga 'a e tukufolau 'a Tonga 'i he taimi mo 'etau kei fakapapau'i pē 'oku kei Tonga 'a Tonga 'o tauhi honau ngaahi pou tuliki 'oku makehe ai 'a Tonga mei ha to e fonua 'i he Pasifiki, 'io na'a mo māmani. Kole fakamolemole atu pē Sea, ko e anga ē 'emau fakakaukau pea 'oku ho'ata pē kitu'a kā ko hono 'uhinga Sea 'a e kole ni me'a pē hou'eiki ki he 'āsenita ngāue ho Fale 'oku ki'i lahilahi ka, kā ko 'etau taimi tēpile ena 'oku 'osi fokotu'u mai ke tau 'osi 'i he Tu'apulelulu, 'a ia ko 'apongipongi ia Sea.

Fokotu'u ke fakalōloa taimi ngāue Fale Alea ha uike 'e ua

Pea 'oku tupu ai 'a e kole ki he Feitu'u na ke ke angalelei mu'a pē 'e lava ke fakalōloa taimi ngāue 'a e Fale 'aki ha uike 'e ua. Tau pehē ko e 'aho 27 kae... na'a lava mu'a ke fakafaingamālie'i 'a e taimi ngāue 'Eiki Sea ki he ngaahi 'Asenita 'oku lisi mai, pea malava ai ke faingamālie ha taimi ke hokohoko atu ai pē 'a e fe'ilongaki mo e fekitengaki mo ha talatalanoa mo e tēpile ko ē, na'a lava ke a'usia ha fa'ahinga femahino'aki. Pea mo e anga 'a e tui 'a e mātu'a ko eni ki he lelei fakalukufua 'a e fonua, kā ko e fokotu'u ia Sea mo e kole 'oku kei lahi 'a e ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku lisi 'i he'etau 'āsenita, na'a angalelei 'a e Fale kā tau hoko atu pē mu'a ki he 'aho 27. Ko e fokotu'u ia Sea, mālō 'aupito 'a e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni mei he 'Eiki Minisitā Polisi ke fakafaingamālie'i 'a e uike kaha'u pea mo e uike kitu'a 'a ia ko e 'aho Mōnite 'aho 18 ki he 'aho 21 pea mo e 'aho Mōnite 25 ki he 'aho 27 . Kae ... ''Eiki Palēmia.

Siaosi Sovaleni: Sea.

'Eiki Palēmia: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia.

Fakamālō'ia Palēmia lava mai kau Mēmipa ki he ngāue e Fale

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'Uluaki 'oku ou fie 'oatu'a e fakamālō ki he Feitu'u na 'i he tataki lelei 'a e fakapotopoto 'a e Feitu'u na ki he Fale ko eni. Pea 'oku ou fiefia lahi 'aupito ke fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a 'emau faka'apa'apa'i 'a ho'o tataki 'o a'u mai ai pē ki he pongipongi ko eni.

Ko e ua 'eku fakamālō ko e fakamālō kia Ma'afu Tukui'aulahi ko e Fakafofonga ia 'o e Hou'eiki Nōpele, 'i he'ene kātekina 'a e ngaahi fanga ki'i houhou ko ia ē na'e hoko hotau Fale ni pea ko eni 'oku ne lava mai. 'Oku ou 'oatu foki 'eku fakamālō ki he kau Fakafofonga ko eni 'o e Kakai kātoa pē kimoutolu, ko 'eku fakamanatu'i angé ko e anga ko ē 'eku vakai ki he kuo hilí mahalo tātātaha ke 'i ai ha taimi kuo kakato ai 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai, 'i ha Fale, taimi lahi taha ko e Hou'eiki Minisitā 'oku nau folau atu kinautolu ki muli femo'uekina atu 'a e ni'ihi. Ko e 'aho ni 'oku 'i ai 'a e māfana makehe 'a he motu'a ni 'i he 'eku mamata atu ku o kakato, kakato 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai hotau Fale ni. Pea 'oku mahu'inga ke u 'oatu ai kia moutolu 'e Hou'eiki kae 'uma'āā 'a e kakai 'o e fonua, ko e mafai ko eni 'oku tau ma'u 'oua na'a ngalo, 'oku 'ikai ko ha tau mafai, ko e mafai eni 'a e kakai na'a nau hanga 'omai kia tautolu, ko e 'uhinga ia 'oku tau nofo ai heni, kapau na'e 'ikai ke 'i ai ha kakai he 'ikai ke tau 'i he Fale ko eni.

Ko ia 'oku hoko 'oatu atu 'eku fakamālō 'i he tautautēfito ki he Fakafofonga fika 3 mo e fika 11, mo e fika 14 'o Vava'u 'i ho'omou faka'apa'apa'i 'a e 'uhinga 'oku ...

<005>

Taimi : 1020-1025

'Eiki Palēmia : ...'uhinga 'oku tau 'i heni aí, pea mo e loto ko ia 'o e kakaí. Mo'oni 'aupito 'oku 'i ai 'etau ongo'i 'a e puli atu 'ao e hotau fanga tokoua ko ē, ka 'oku totonu ke tau manatu'i, 'oua na'a tau 'amanaki ko ha Fale Alea 'e 'alu ma'upē ai 'a e nonga ma'upē mo e fiemālie. 'Ikai, ko e naātula 'o e me'a ko e Fale Alea, tautauteēfito ki he ngaahi fonua temokālatai, ko 'ene 'ātungá eni. Ko e me'a pē na'a tau faka'amu ki aí, ke fai pē e faikehekehé, pea mo e aleá, pē ko e hā hono mālohi, ka tau kei fakataha pē. Kai kehe 'oku 'i ai pē 'etau 'amanaki 'oku fai ha fakataha 'a e Hou'eiki 'oku 'ikai ke nau 'i heni, na'a 'ilo ange pē kuo liliu 'enau fakakaukáu, ka nau me'a mai ki hotau Fale ni, hoko atu 'etau ngāue.

Poupou fakalōloa taimi ngāue Fale Alea ki he

Ko e me'a ko ē na'e fokotu'u atu 'e he Fakafofonga Fika 4, ko 'ene kole ke fakalōloa. 'Eiki Sea, 'oku poupuu atu e motu'a ni ke tau hoko atu mu'a ki he 'aho 28 pē ko e 'aho, he 'oku kei lahi pē 'etau ngāue ke faí, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau me'a 'e fai he fō'i taimi ko iá, ko 'etau taki taha foki pē ki hono 'ofisi, pea foki atu e kau Fakafofongá ki honau ... Ka koe'uhí ko e mahu'inga 'a e ngaahi Lao ko eni 'oku 'i mu'a 'iate kitautolú, pea kuo 'oku 'osi fakahū mai. Ko ia 'oku kole atu ai e motu'a ni, 'apongiongi pe ko 'aefiafi, te u fakahū mai, 'a e hili hono ma'u mai e līpooti, 'a e 'ū Lao ko ē na'e fakafokí, ki he Feitu'u na, fakataha pea mo e tohi, ko e 'ū Lao ko iá 'oku fakavavevave.

Ko ia, Sea, 'oku makatu'unga ai 'a e kole 'a e motu'a ni, ke ke angalelei kae tau hoko atu mu'a 'o fakakakato e ngaahi Lao ko eni kuo 'osi fakahū maí, fakataha pea mo e Lao ko eni 'e ono 'a ē na'e fakafokí, he taimi 'e fakahū mai ai ki Fale ni. Mālō aupito.

'Eiki Sea : Me'a mai, Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na, Sea tapu , pea mo e 'Eiki Paleēmiá, pea tapu mo e Fale Alea 'o Tongá. Ko e tu'u hake pē ke poupuu ki he taumu'a 'a e Hou'eikí, 'a eni ko ē na'e fiema'u ko ē ke fai ha talatalanoa, pea talatalanoa lelei pea mo e kakaí. Mau lele mai mautolu he 'aho ni, ko e 'uhingá ko e ngaahi lao kehé, pea 'oku 'i ai e fakakaukau ia, Sea, 'oku ou ko u tui 'e lava pē ia he uike ni. Ko e ngaahi lao ko eni 'oku hoko maí, 'ikai ke mau sio kimautolu ia ko ení, pea mo 'Eua 11, mo Vava'u 15, 'oku 'i ai ha fu'u palopalema ai. Ko ia ko 'eku kole 'aku ia, Sea, tuku ke tau lele tautolu ia he 'aho ni, na'a ngali faingamālie pē, pea toki faitu'utu'uni he 'osi e 'aho ni. Pea mo e tahá pē, 'uhinga 'emau lele maí, ko e 'uhingá ko e tali ko ena e tohi tangi ko ena 'a 'Atelé. Ko ia pē, Sea, mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e fokotu'u eni ke ki'i toloi atu pē e fokotu'u ko ena fekau'aki mo 'etau 'aho ngāué, ka tau toki vakai 'anai, ko e 'uhingá 'oku te'eki ai ke mahino māhino pē ko e hā e tu'unga 'e 'i ai 'etau ngāué he lele atu ko eni he 'aho ni.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea, ko 'eku ou poupuu atu pē ki ai, kae tuku mu'a kapau 'e toki fēfē e anga 'etau folau, pea toki fai ha feme'a'aki ai he Fale Alea ko ē 'a efiāfi. Fakamālō atu.

'Eiki Sea : Mālō. Hou'eiki 'oku ou kole atu ke tau **liliu 'o Kōmiti Kakato.**

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, fie faka'aonga'i pē, fakamalumu atu he ngaahi tala faka'apa'apa kuo talaki atu 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá kimu'a ka u fakamalumu atu ai. Fakamālō atu ho'omou kei ma'u ivi ke mou me'a mai ke fakahoko e fatongia kuo fakafalala 'e he 'Ene 'Afió, kae 'uma'a e kakai 'o e fonuá kia kinautolu mei he Fale ni. Ka kimu'a ia, Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Te u 'oatu pē ha'atau ki'i me'atokoni, 'etau, ke mou me'a pē ki ai. He kuo ui 'akimautolu ...

<006>

Taimi: 1025-1030

Sea Kōmiti Kakato : ... ‘e kāinga ki he tau'atāinā, kae 'oua na'a me'a ngāue'aki 'a e tau'atāinā ke fai fakakakano, kae fetauhi'aki 'a kimautilu 'i he 'ofā, he 'oku fakamo'oni'i 'a e fonó kotoa pē 'i he lea ko ení 'e taha. Ke ke 'ofa ki ho kaungā'apí 'o hangē pē ko koe. Hou'eiki, mou me'a mai pē he'etau 'asenitā, pea mou fakatokanga'i pē ki'i me'atokoni kuo 'oatu kia moutolu he pongipongí ni.

Lao Fakaangaanga Fika 9/2019

Hoko atu pē ho'omou feme'a'akí 'i he Lao Fika 9/2019 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019. Me'a mai Minisitā *MEIDECC*.

'Eiki Minisitā MEIDECC : Tapu ki he Seá, fakatapu ki he Fale 'eiki ni, 'oku tau fakafeta'i pē 'oku tau a'usia e pongipongí fakakoloa ko ení Sea. Sea, ko u 'ilo au 'oku lave'i pē 'e he motu'á ni ia kuo taimi lahi hono talanoa'i e lao ko eni. Pea 'oku ko u tui au kuo 'osi ma'ala'ala e ngaahi fakakaukaú, te u 'atu pē 'a e ki'i fo'i fakakaukau nounou pē 'e 3 ko eni.

Fakamahino kei pou pou pē Lao ko eni ki he teke fatongia fakalalakaka e Pangike

Mahalo ko e ngaahi ko e tokanga lahi he fatongia fakalalakaka 'o e Pangikē ko ení pē 'e kei hoko atu pē 'ikai. 'Eiki Sea, 'oku 'asi pē ia he Lao Kupu 73 (b) kau he ngaahi fatongia 'o e Pangikē ke pou pou'i e fakalalakaka faka'ekonōmika mo fakasōsiale 'a Tonga. 'A ia 'oku 'osi fakamahino 'aupito pē ia heni. Pea kapau 'e 'alu atu pē 'oku me'a 'oku to e lava pē 'e he, to e fakamahino pē 'e he laó, pea mo ha to e me'a 'e tu'utu'uni atu 'e he Minisitā, fekau'aki mo e fakalalakaka faka'ekonōmika pea mo e fakalalakaka fakalūkufua 'a e Pule'anga. 'A ia 'oku 'ikai ke lava 'e he Pangikē ia 'i he lao ko ení 'o li'aki 'a e fatongia ko iá, pea 'oku 'osi fakamahino pē ia 'e nautolu, 'e lele loua pē ia mo 'enau tafa'aki faka-komeēsiale.

Tokoni tafa'aki fakakomēsialé ke holo ngaahi totongi sevesi 'a e pangike

Pea ko hono uá pē ia Sea ko e tafa'aki faka-komeēsiale. Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau Pangikē 'i Tongá ni. Ko e Pangikē Tongá pē eni 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga. Ko hono sai ko ē 'o 'enau 'alu 'o faka-komēsialé, 'oku nau fe'au'auhi ai mo e ngaahi pangikē faka-komēsiale ko eni 'oku 'i Tongá ni 'e tolu 'oku 'i Tongá ni he taimí ni. Sai ange ai 'enau fai fatongiá, 'e lava 'o ma'ama'a, teke ke ma'ama'a ange e totongi 'a e ngaahi *services* pē ko e ngaahi fatongia faka-pangikē ki he kakaí, pea 'e lahi ange ai 'enau sēniti 'e ma'ú Sea. 'Osi mahino pē ia, ko e lava pē ha taha ia 'o fe'auhi 'i he mala'e faka-komēsiale. 'Oku ke mea'i pē Sea, ko e pangikē ko ení ko e toé pē 'enau *ATM*. 'Oku nau 'alu'alu māmālie pē. Ko e taimí ni 'oku 'i ai mo 'enau *scheme* he taimí ni ki he fekau'aki pea mo e kau ō ko ia ē 'o toli 'oku nau lava 'omai hangatonu pea 'oku nau, 'o 'omai hangatonu 'enau sēniti ki honau ngaahi fāmili ma'ama'a, pea 'oku nau luelue pē 'i he ngaahi fatongia faka-komēsialé 'o meimei a'u kakato 'i he taimí ni 'a e Pangikē ko ení ki he ngaahi fatongia faka-komeēsiale ko ē 'o e ngaahi pangikē faka-komeēsiale kehe. Ko u faka'amu au Sea ke a'u ki ha taimi, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pangikē. Ke tau hanga 'o fakahingoa 'a e pangikē ko ení ko e Pangikē Tongá ia. Pea ko e pangikē ia 'atautolu 'ata'atā pē 'oku 'ikai ke to e kau mai ai ha kautaha muli ia pē ko ha fonua muli. Pea tau 'ai eni ko 'etau pangikē ia, ka ko e me'a ia 'oku ou pou pou ai ki he lao ko ení Sea, pea 'oku 'osi mahino pē 'i he taimí ni 'a e ngāue 'a e Pangikē

ko ení, pea mo 'enau fakalalakaka 'enau ngāue mo 'enau feinga 'oku faí. Ko e ta'u eni 'e fiha 'enau fetakai he feinga mai ko eni ke feinga'i ke nau lava 'o fe'au'auhi faka-komēsiale mo e ngaahi pangikē, pea kapau te tau to e tokanga makehe 'a e kakai hotau fonuá ni ka tau tokoni'i e pangikē ko ení, ko u tui ko e tokoni lahi eni kia kitautolu. 'Oku 'ikai ke ngata pē 'i he fatongia fakalalakaká, ka 'oku to e lava 'o fakahoko mo e ngaahi fatongia faka-komēsiale.

Ko e lelei ko ia ē 'o e pangikē, pea ko e poini faka'osí pē ia Sea. Ko hai 'oku lelei ki ai 'a e pangikē ko ení. ? Ko 'eku poupu ko ē ke kau 'a e ongo kautaha silini mālōlō sēniti mālōlō 'i he pa'anga mālōlō 'i he ma'u 'inasi. 'Oku 'ikai ke ngata pē 'i he ha'u e silini 'i he *dividend* ki he Pule'angá, pē ko e 'inasi ki he Pule'angá fakahoko 'aki e ngaahi fatongia 'o e Pule'angá ki he kakaí, ka 'oku a'u hangatonu 'a e *dividend* ki he kakai ko ē 'oku mēmipa he ongo Potungāue Pa'anga Mālōlō. 'A ia 'oku kau ai 'oku 'alu pē ia 'o kau 'a e kau faifekau, kau setuata, tukukehe ange kau ngāue faka-Pule'anga, kau ngāue 'i he *Public Enterprises*. Pea kapau te tau fakalau 'a e uesia lelei 'e he pa'anga ko ení, 'oku ne kāpui 'a e fonua. Sea 'oku ou ko u poupu lahi ki he ... ko e poini pē ia 'e tolu 'oku ou feinga pē au 'oku ou faka'amu ke u fakamamafa he pongipongí ni. 'Oku ou pea ko u tui ko e lao ko ení ko e lao mahu'inga ia ke tau nga'unu ai kimu'a, pea ko u ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... ko u fokotu'u atu Sea, ke tau fakapaasi e lao ko eni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki ko e fokotu'u eni e Minisitā MEIDECC. 'I ai ha poupu ki ai? Poupu.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 17 te ke me'a mai?

Vātau Hui: 'Io Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Vātau Hui: Faingamālie. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Fale ni. Sea 'oku ou kaungā poupu pē ki he fokotu'u ko ia 'oku fai 'e he 'Eiki Minisitā, 'uhinga pē 'a'aku ia Sea ko e pangikē eni mātu'aki tokoni 'aupito ki he ngaahi tukui motu. Mahalo ko e pangikē pē eni 'e taha 'oku 'i ai honau ngaahi 'ofisi, Vava'u, Ha'apai, 'Eua pea mo Niua mo Niua. 'Ikai ko ia pē Sea ka 'oku nau lele foki 'i he 'enau ngaahi nō ko e nō pē foki ko ē 'i he angamaheni 'o e fakalalakaka tokoni'i e kau masiva. Ka ko u tui ko 'enau feinga ko eni ke to e fakakomēsiale ange pea 'e mātu'aki tokoni lahi 'aupito ka kimautolu mei motu. Te'eki ke fai e nō fale ia ai Sea mo e ngaahi nō ko ia ka ko 'ene fakakomēsiale ko eni mahalo na'a to e tokoni lahi ange ka ko u, ko 'eku poupu Sea tau fakaivia mu'a e pangikē ko 'eni. 'Oku ngāue'aki he pangikē ko eni 'a mautolu 'i Niua e *Western Union* fakataha ai pē mo e pangikē. 'A ia ko hono 'uhinga kapau 'e 'oange 'a e fo'i faingamālie ma'a nautolu pea 'oku ou tui 'e to e mafafai ange 'enau fakahoko e ngāue mei motu. Pea 'ikai ko ia pē Sea pea 'oku nau lava nautolu 'o a'u holo he

tukui motu. Ko e ngaahi pangikē fakakomēsiale ko ē ‘i Tonga ni ‘oku tu’u foki ia ‘i Tonga ni. ‘Oku ‘ikai ke nau lava ‘o ...

Siaosi Sovaleni: Ki’i fehu’i pē Sea kātaki.

Vātau Hui: ‘O, ‘o to e, to e ma’u ha faingamālie ke nau ō atu ki motu.

Sea Kōmiti Kakato: 3, Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki’i fehu’i.

Sea Kōmiti Kakato: Ki’i fehu’i eni ‘a Tongatapu 3, 17.

Fehu’ia ha lelei e Lao Pangike Fakalalakaka ma’a Niuá

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Kōmiti Kakato. Ko e ki’i fehu’i pē ia ko e lao lolotonga foki na’e fokotu’u ai e ‘ū va’a ko eni mo e ngaahi sēvesi ko eni ‘i Niuá. Ko hono fai ko eni e fo’i lao ko eni ko e hā ‘a e lelei ma’a Niuá ‘e ma’u mei he fo’i lao ko eni?

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u tokoni atu Sea. Ka u ki’i tokoni atu.

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Minisitā ko ‘eku fehu’i ki he Fakafofonga Niuá.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni Tongatapu ‘e 17. Tali e tokoni ko eni?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E lava pē ke u tokoni atu Sea pē ko ‘etau fakangofua ke tau fakamaama.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u ki’i tokoni atu pē Sea. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko e pangikē kotoa pē, tau pehē pangikē ‘e 4 ‘i Tonga ni. Ko hono mālohinga ‘o kapau ‘oku ai e fo’i lea ko e *liquidity* ka ko hono faka-Tonga ke ‘i ai ha’ane silini ke lava hua’i atu kitu’a ki he kakai ke nau lava nō mei ai ko e fo’i fakaivia ia. Sai, ko e ngaahi pangikē fakakomēsiale kotokotoa ‘oku ‘i Tonga ni ‘oku ‘ikai ke u fie ‘ai honau ngaahi hingoa ka ko e ngaahi pangikē kotoa ia mei muli. Ko ‘enau kau *owner* ko ē ‘a nautolu ‘oku nofo ‘i muli, ko nautolu ia ‘oku nau fakahū mai ‘enau sēniti ki he ngaahi pangikē ko ia ke ne fakaivia pea ‘oku ‘asi ‘i he’anau līpooti ko e silini lahi faka’ulia ‘oku *available*.

Siaosi Sovaleni: ‘E loto lelei pē ‘Eiki ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sai te u ‘alu atu leva ki he tali e fehu’i ...

Siaosi Sovaleni: ... Sea e ‘Eiki Minisitā kae ‘eke atu ā ‘a e fehu’i ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fehu'i eni Minisitā.

Tokanga ki he ta'ofi polokalama nō peseta 1-4 Pule'anga he Pangike Fakalalakaka

Siaosi Sovaleni: Te'eki ke ne tali mai 'eku fehu'i. Minisitā 'oku ke, na'a ke toki me'a mai foki 'aki 'a e fiema'u ko ē ke nō atu kitu'a. Ka ko e hā e me'a 'oku mou ta'ofi ai e nō ko eni ko eni ki he kakai pēseti 'e 1 mo e pēseti 'e 4? 'O kapau ko ho taumu'a ...ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai mālō 'aupito Sea kae tuku ke tātaa'i fakalelei tahataha pē 'ene ngaahi me'a 'oku hoha'a ki ai he 'oku kau eni he me'a lelei ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke tau talanoa ki ai ka u, he ko eni 'oku fehu'i ua ka tau foki pē fehu'i 'uluaki pea tau toki hoko atu ki he fehu'i ua kapau 'oku loto lelei pē ki ai. Sai ka u foki mai ki he fehu'i ko ē na'a ne 'uluaki fakahoko pē ko e hā e kaunga 'a e fo'i lao ko 'eni ke fakaivia 'a e Pangikē Fakalalakaka 'i Niua? Ko 'ene fehu'i ia. Ka u faka'osi hono tali atu. Ko e Pangikē Tonga pē ko e Pangikē Fakalalakaka 'oku 'ikai fakaivia mai ia he kau *owner* muli ki he ngaahi pangikē muli 'oku 'i Tonga ni. Ko e ngaahi pangikē 'e tolu 'i Tonga ni 'oku lahi he līpooti 'enau silini ke tuku atu 'aki e nō ke ma'u mei ai 'enau tupu 'oku 'omai kotokotoa ia mei muli. Pea ko e 'uhinga ia 'oku lahi ai 'a e fo'i lea ko e *liquidity* pē ko e lahi 'a e silini ke tuku atu kitu'a. Sai, ko e tupu 'a e ngaahi kautaha ko eni 'oku a'u ki he tolu miliona ki he kautaha 'e taha. 'Alu kotoa ia ki fē? Muli kotokotoa ia. Hangē ha mīsini tatau. Sai, ko e Pangikē Fakalalakaka 'ene fekau'aki mo e fo'i lao ko 'eni ko e fo'i lao eni 'oku ne fakahū mai e ivi 'o e Tonga pē ko e ongo *retirement fund* ko 'eni ke 'oua 'e 'alu 'o kolekole 'a e Pangikē Fakalalakaka 'a Tonga ki muli ke 'omai ha silini ke fakaivia nautolu he *term deposit* kae lava ke to e foki e silini ko ia ka nautolu 'i muli 'o lavea ai e fonua. Ko e fo'i lao ko eni ...

<009>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'Oku ne fakangofua pea ne tuhu'i tonu mai. Ko 'etau teau 100 tupu miliona ko eni 'oku tuku holo he 'ū *term deposit*, 'e lava ia ke fakaivia 'a e pangikē.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka 'oku te'eki ke 'osi, te'eki ke 'osi 'eku talí ka u, tali ke 'osi.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Ffakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonú, ka na'a ke me'a'aki he 'ikai ke to e 'osi e Laó he 'aho ni. Fakatonutonú Sea, ko e Lao lolotongá 'oku lava pē ai ke hū mai 'a e *Retirement Fund* 'o *shareholder* ai. Ko e fakatonutonú ia Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, 'oku fakamālō ki ai 'ene fakatonutonú.
Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonú ia Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka 'oku 'ikai ke fepaki ia mo e fo'i Llaó.

Siaosi Sovaleni: 'Ikai pē 'oku tonu 'eku fakatonutonú pē 'ikai Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku hanga 'e he fo'i Laó 'o fakapapau'i mai. Ke 'osi, ke 'osi mu'a 'eku fehu'í, 'osi e fehu'i 'uluaki, 'o ke hiki 'o fehu'i ua, ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ke hiki ai ki he fo'i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki'i me'a hifo angé ki laló ka u ... ,

Siaosi Sovaleni: 'O kapau te ke me'a mai 'o tali e fehu'í.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a hifo ki lalo ka u 'oatu e, 'a e ki'i tokoni ko ení. 'I he Lao ko ē na'a ku fakahoko atu 'aneafi, Lao Fika 6 'a e *Public Enterprise*, ko e 'uhinga ia 'oku feinga ke tali e Lao ko ení kae 'atā 'a e ongo pangike, 'a e ongo *fund* ko ení 'e ua ke na hū ki loto. He 'oku 'i ai e tu'utu'uni ia ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a he *statement* ko ena 'oku ke me'a'akí.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea 'oku mo'oni e Fika 3, 'oku 'atā pē ia 'i he Lao he taimi ní, ke, pea ko e taha ia he ongo pa'anga mālōlō kuo 'osi hoko ia ko e, kuo 'oku 'osi ma'u 'inasi ia.

Sea Kōmiti Kakato: *National*.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e taha 'ia naua, 'oku tali ia kae tali si'i ke paasi e Lao ko ení. Pea ko e taha ia ko ē 'oku mahu'inga ke nau kau mo nautolu. Mālō 'aupito Sea.

Siaosi Sovaleni: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā he fakama'ala'ala mai ki he Sea 'a e poini ko eni na'e fakatonutonu atu 'e he 'Eiki Minisitā Leipá. Ko e 'uhingá ka ne tali mai pē ā e fehu'í ka tau hoko atu ke tali ā e Llaó. Ko ia pē mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki'i fai atu pē ha to e ki'i fakama'ala'ala.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ki'i tokoni pē ki 17 ē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, me’a mai. Ko ‘eku fakama’ala’ala pē, he kapau ‘e tonu e me’a ko eni ‘oku tau lolotonga talanoa ki aí, he ’ikai totonu ke ‘oua to e fakatonutonu e Laó ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e ‘uhinga hono fakatonutonú, ke lava ‘o hū mai ‘a e ongo *shareholder* ko ē ki loto. Ko e me’a ko ē na’e ‘osi fai ko ē ‘e he ...,

Sea Kōmiti Kakato: *National.*

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘E he *National*, ‘oku tuku hake pē ki hē. Ka ‘ikai ke tali ē, he ’ikai ke tali ia. Na’a nau ki hū tōmu’a nautolu ka ‘oku te’eki ai ke liliu e laó. ‘Oku nau kei tali mai ke *regularize* e fo’i lea ‘oku ngāue’aki ‘e he, he kau Pilitānia ko e *regularize*. Ko e tafa’aki ko ē ‘e tahá. *They don’t want regularize. They want pē*, ‘oku loto pē kinautolu, ‘ai ke pau ka mau toki hū atu. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kae faka’osi atu mu’a ‘eku ki’i tokoní kātaki. He ko e fo’i fehu’i ‘oku fiema’u ke fanongo mai ‘a Niua. Ko e fehu’i na’e fai ‘e he Fakafofonga ki he Fakafofonga Niua. ‘Oku anga fēfē hanga ‘e he fo’i lao ko ení ‘o fakaivia ‘a e Pangikē Fakalalakalaka, ke tokoni’i ‘a Niua. Ka u faka’osi mu’a e fo’i tokoni ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, me’a mai Minisitā.

Siaosi Sovaleni: *Point of order* Sea. *Point of order* Sea ko e ‘uhingá ko e fehu’i ki Niua. ‘O kapau ko ho’o tokoni ki Niua, tokoni ki Niua. Ka ko e fehu’i ki Niua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ‘eku tokoni ‘aku ki Tonga mo Niua.

Siaosi Sovaleni: ‘O pea kapau ‘oku ngofua pē ia he Falé ni Sea ke u fehu’i au ki ha taha kehe kae tali ‘e he taha kehe. Me’a pē ‘a e Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Tali mai Minisitā e fehu’i ‘a Tongatapu 3 ki Niua.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea, ka u faka’osi atu. Sai. Pea ko ‘eku tokoní atu eni. Ko e liliu ko ē fo’i Lao ko ení, ‘e hanga leva ‘e he ivi ‘o e kakai Tonga, ngāue ‘oku ‘i he *Retirement Fund*, ‘o fakahū mai honau ivi, silini ko iá ki loto he Pangikē Fakalalakalaka. Ko e tekei’i atu ia e silini ko iá ‘o a’u ki Niua, ko e fo’i poiní ia. Ka to’o ‘a e ivi ‘o e Tongá, ‘oku ‘asi he fo’i Lao ko ē, he ’ikai lava ‘a e ivi ‘o e 100 tupu miliona ko ē ‘o a’u ki Niua. Ko e fo’i poiní ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia pē ko e tu'u Lao lolotonga 'ikai ha pa'anga TDB ke lava no atu ki Niua

Siaosi Sovaleni: 'I ai e fakamālō atu he tali 'a e 'Eiki Minisitā 'a e fehu'i ki he Niua 17 Sea e faingamālie ko ē na'e mai e fehu'í. Ka ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia 'a e *Tonga Development Bank* he taimi ni ke nō atu ki Niua?.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko u, kuo 'alu ke fakaoli 'etau me'a. Ka u 'ai atu pē ke mahino.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e,...

Siaosi Sovaleni: .. 'Ikai ko ho me'a Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku lava pea ko e fehu'i 'eni.

Siaosi Sovaleni: ... 'omai ha pa'anga ke fai atu ē ,...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Tongatapu 3, ke ke me'a ki lalo kae tali ho'o fehu'í kae toki fakahoko mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea 'oku ou tali atu 'oku lava. Ka ko e fehu'í, kapau 'oku 'i ai ha'o pa'anga 'e 10 ko ho'o lavá 'i ho'o pa'anga 'e 10. Ka 'oatu ha'o 100 miliona, 'e kehe leva e pa'anga 'e 10 mo e 100 tupu milioná. Ko e 'uhinga ia e fo'i Lao ko ení ka 'oku ki'i lahi e fakapotó.

Siaosi Sovaleni: Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Sea ko e fakatonutonu ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Tongatapu 3, ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ou 'ilo'i lelei 'oku 'ikai ko e 100 miliona 'oku, ko e fakatonutonu Sea.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i faka'osi atu ā mu'a Sea 'eku fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 3, Tongatapu 3 kātaki 'o 'omi pē 'etau feme'a'akí 'i he laumālie pē hotau Falé. Ki'i fakahoko mai ki he motu'a ni pea ke toki me'a hake 'o fakahoko ho'o fehu'í.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu e hā ...,

Siaosi Sovaleni: 'A e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva ke u lava atu au kae ...

<001>

Taimi: 1040-1045

Sea Kōmiti Kakato: ... toki fakahoko mai ho fakatonutonú.

Siaosi Sovaleni: Na'a ke kole mai ke fakahoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: Tau 'ai tahataha pē. Pea ko u tui ko e me'a ia 'oku fiema'u ke, ta ko ē ko e longoa'a ia 'a e Fale ni 'oku tau tukuaki'i e Hou'eiki Nōpelé ta ko tautolu ia 'oku longoa'a. Me'a mai koe 17.

Vātau Hui: Mālō Sea. Ko u fakamālō lahi au ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: 17 fakamā'opo'opo mai pē ko e toe pē ho'o miniti 'e taha.

Vātau Hui: 'Io.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oatu ha'o miniti 'e taha ke ...

Tui Fakafofongá Niuā 17 ka tali Lao Pangike Fakalalakaka lava Niuā fai nō fale

Vātau Hui: Sea 'e 'osi pē ia he miniti 'e taha ko iá Sea. Sea ko e fakahoha'a ko ē 'a e motu'a ni ko ē ki he fakaivia ko 'eku nofo foki e motu'a ni ia 'oku nofo pē foki 'o tokanga pē ki motu. Pea hangē ko e fehu'i kuo fakahoko 'e he, 'e Tongatapu 3 he 'ikai ... ai tu'u ke 'oange e fo'i lao ko ení Sea. Ko 'eku fakatātā 'oku 'ikai ke lava 'o nō fale 'a Niuā ia. Nau kei nofo pē 'i he nō ngōue, nō toutai ke fakalalakaka pea ka 'ilo angé kuo fakaivia eni te mau lava. Nō ai mo e ngaahi me'a kehekehe pē ia ke 'inasi ai 'a Niuā. Sea fokotu'u atu ke tau tali 'a e kupu'i lao ko ení Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u eni 'a Niuā 17 'oku 'i ai ha poupu? Me'a mai 'Eua 11.

Tēvita Lavemaau: Mālō. Tapu mo e Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Ko 'eku ki'i, ko e 'uluaki pē ko 'eku ki'i tokanga ki he fakamalanga ko ia na'e fai 'e he 17. 'O pehē kapau he 'ikai ke fai e fo'i me'a ko eni he 'ikai ke lava 'o fai ha nō fale 'i Niuā. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mo'oni ai. 'Oku 'i ai pē *policy* ia 'a e pangikē fakatatau ki he tu'unga pa'anga 'o e ngaahi, 'a e kau kole nō Sea.

Ko e ki'i me'a pē 'e ua Sea ko u 'uluaki tokanga ki aí. Ko u tui ko e kupu'i lao ko eni Sea na'e 'osi tīpeiti'i pē he uike kuo 'osi pea nau kau hono fakama'ala'ala 'a e kupu 'a e lao ko ení mo e mahu'inga mo e hā e 'uhinga 'oku fakahoko mai ai 'a e lao ko ení. He na'e ki'i tengetange 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga pea 'oku to e fai he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a e fakamāhino'i kae 'uma'ā e tokoni mei he 'Eiki Minisitā ki he *MEIDECC* pea kuo mā'ala'ala 'a e taumu'a 'a e lao ko ení ke ne hanga 'o fakaivia 'a e pangikē ke lava 'o fakahoko lelei ange hono ngaahi fatongia ma'a e langa fakalalakaka 'a e fonuá Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e poupu kakato ki he lao ko ení. Sea kae tuku mu'a kimu'a pea toki fai ha pāloti ko u tui 'oku laumālie lelei kotoa pē Falé ia ki he lao ko eni.

Fehu'ia tu'unga 'i ai pa'anga *Revolving Fund*

Ko 'eku kole pē 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai mu'a ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'anga ko eni ki he *revolving fund*. Na'e fehu'ia eni ia he ta'u kuo'osi pea ko u to e sio hifo ki he Matangi Tonga 'oku 'asi ai e faka'eke'eke, ta'ofi he Pule'anga 'ikai ke to e lele e *fund* ko ia. Na'e me'a mai e 'Eiki Minisitā he ta'u kuo'osi 'i he taimi ko ē alea'i ko ē 'o e Patiseti 'oku fai e ngāue ki ai 'ene potungāue ki hono *review* pea 'oku 'amanaki ke hoko atu leva e ngāue ko eni. Sea ko eni ko Mā'asi eni lahi e feinga ki he sēniti ko eni pea 'oku kau au mo e motu'a ni tautēfito ki tahi. Hangē kiate au 'oku taimi ko ē 'oku lahi ai ko ē fiema'u mo e vivili pea nau hanga nautolu 'o tāpuni'i e fo'i tepi ko eni.

Ko e Lao ko ē 'o e Langa Fakalalakaka ko e taimi ko ē 'oku ma'olunga ai ko ē 'a e fiema'u ko ē 'a e 'ū sekitoa 'oku tau hanga 'o fakaava 'a e fo'i tepi 'a ia ko e pangikē ia. Tuku ke tafe mai e mo'oni e himi ko ē 'a Molitoni, tafe mai 'a e vai mo'ui ke lava ke ngaungaue ha sekitoa ko eni.

Pea ko ia ko u kole ki he 'Eiki Minisitā laumālie lelei pē ko eni 'e tali ia. Mou 'ofa mu'a 'o fakaava e fo'i tepi ko ia he 'oku mau, ko e kakai ko ē he fonuá mo e ngaahi sekitoa 'a e toutai 'a e kau ngōue 'a falehanga mo fē fua. Pakukā e funga 'o e fonuá. Nau faka'amu ke, 'oku tō e vai ia ki he Funga Fonua pea mo'ui e vao ia ka ko e silini ko ē ke fakaivia 'aki ko ē 'a e ngāue ko e me'a ia 'oku fiema'u 'Eiki Sea. Pea na'e kau pē mo e Feitu'u na ia he fakatangitangi ki he ki'i pa'anga ko eni. Pea na'e 'i ai foki e kole he ta'u kuo'osi ke to e fakafonu atu e tangikē kae, pea ko u tui ko e tu'u he taimi ni 'a e Pule'anga kuo tōloi atu eni e nō ki Siaina 'oku toe ai ha fu'u 10 miliona. To'o mai ha 5 miliona 'ai hano pamu'i 'aki e me'a ko eni. Pea ka 'ikai 'ave mo ha 5 miliona *capitalize* 'aki e pangikē ko eni ko 'etau pangikē eni .

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Tēvita Lavemaau: 'Ai ke māhino ia ki he 'atamai e Tonga kotoa ko e pangikē eni 'a e fonuá. Pangikē eni 'a e kakai pea 'oku tau tu'u ke poupou'i pea ke lava 'o fakahoko hono fatongia fakakomēsiale ke tokoni'i e sekitoa ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Tevita Lavemaau: ..tō fakakomesiale mo hono tefito'i fatongia na'e fokotu'u ai pea poupou'i 'e he Pangikē Langa Fakalalakaka, ko ē 'a 'Esia, ke tokoni'i 'a e langa fakalalakaka 'o e fonua 'i he ngaahi Sekitoa kehekehe. Hangē ko e ngōue, fakatupu koloa. Ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Sea, ke 'oange mu'a ha faingamalie ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai 'o fai ha ki'i tali fakapanatolo ke me'a mai ki ai 'a e kakai. Pea 'osi pē ko ia ko u fokotu'u atu. Tau tali 'a e Lao ko eni. Mālō Sea, 'a e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga 'Eua 11. Tuku mu'a ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Toutai. Ka e toki faka'osi mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ka tau toki fakahoko 'a e Fokotu'u 'a 'Eua 11. Mālō.

Tui hanga ‘e he Lao Pangike fakaivia tafa’aki ki he ngoue & toutai

‘Eiki Minisitā Toutai: Mālō! Fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Fale ‘eiki ni. Kae ‘atā ke tuku pē ‘a e pou pou lahi ‘aupito ki he fo’i Lao ko eni. ‘E ‘aonga lahi ‘aupito eni, ki he fokotu’utu’u ko ia, ki hono langa hake ko ia ‘o e ngōue mo e toutai. Pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e faka’amu lahi ‘aupito ki he hokohoko atu ‘a e ngāue ‘a e Pangikē ‘i he liliu ko eni kuo hoko. Koe’uhi, ko e ngāue ko ē mo e ngōue mo e toutai, ‘oku ki’i kehe foki. Ko kinautolu ‘oku si’isi’i ‘aupito ke ma’u ‘a e *security*, ngaahi me’a ko ē ‘i he *security* pea ko ‘ene a’u ki he tu’unga pehē, ‘oku lava pē ‘a e Potungāue, ‘o nau ngāue fakataha ‘o ne hanga ‘o pou pou’i ‘a e polokalama ko eni. ‘A ia ko e anga pē ia ‘a e fakakaukau, pau pē ke ‘i ai ‘a e *Task Force* ‘a e Potungāue. Toutai, *Task Force* atu ‘a e Potungāue Ngōue. Nau ngāue fakataha pē ‘a e kau Ngōue kotokotoa pē, kau Toutai kotoa pē ‘oku nau ma’u ‘a e nō mei he pa’anga ko eni mei he Pangikē. Koe’uhi ke lele lelei mo fakahoko ‘a e polokalama ako, kehekehe koe’uhi ke toe lelei ange ‘a e ‘ilo ko ē ‘a e kau ngōue mo e kau toutai. Pea lava leva ‘o lele lelei .

Pou pou ke faka’ata mai ngāue’aki sino’i pa’anga “*Revolving Fund*”

Hangē pē ko e Fokotu’u ko eni, na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘o ‘Eua. ‘E ‘i ai ‘a e lelei ‘i he anga pē tui ‘a e motu’a ni. ‘E ‘i ai ‘a e lelei kapau ‘e to e lava ‘o faka’atā mai ha *Revolving Fund*. Na’a mau fakahoko foki ‘a e nō ki he toutai. Pea na’e ‘i ai pē ‘a e *Revolving Fund*, ka na’e tuku pē ‘i he Pangikē Langa Fakalalaka. Pea na’e lele lelei ‘aupito Sea, ‘a e ngāue ko eni, ‘o lava ke totongi kātoa ‘a e nō ‘a e kau toutai. Pea tuku ai pē ‘a e pa’anga ‘i he ngaahi ta’u lahi, pea toki to’o mai ‘o langa ‘aki ‘a e Falengāue ‘a e Potungāue Toutai ‘i he 2009.

Ko e poini ko ē ‘oku ou feinga ke fakamamafa’i. ‘E ‘i ai ‘a e fiema’u makehe ia ki he founa ngāue. Sai pē, maau pē ‘a e Lao ia mo e ngaahi me’a ko ia. Ko e founa ngāue pē, ke ngāue fakataha koe’uhi kae kau hangatonu ‘a e kau ngāue ko ia ‘a e Pule’anga, ki he ngāue fakataha ko eni mo e kau toutai, kau ngōue ‘oku nau ma’u ko ia ‘a e faingamalie ke nau nō ‘i he pa’anga ko eni ‘a e Pangikē.

Mahalo ko e ki’i fakamatala nounou pē ia. Pou pou lahi atu ki he lao ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga!

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea! Tapu mo e Feitu’u na. Pea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Oku ou fakamālō ‘aupito ki he ngaahi feme’a’aki ko eni ‘oku fai, felāve’i pea mo e Lao ko eni ki he Pangikē Fakalalaka. Pea ‘oku ‘asi hake ai ‘a e ngaahi me’a, ‘oku ou tui ‘oku fakafiefia, ke tau hanga ‘o talanoa’i ‘a e pangikē mahu’inga ko eni, mo e ngaahi polokalama ko eni ‘oku tau faka’amu ke kau ki ai ‘a e Pangikē Fakalalaka, pea mo a’u atu ki he ngaahi feitu’u kehekehe pē ‘i he ‘otu Tonga ni. ‘O a’u kātoa ki ai. Ko e ki’i lave nounou atu pē ki he me’a ko ia, na’e tokanga ki ai ‘a ‘Eua 11. Pea ko u tui pē, ‘oku mahino pē ‘a e fakalukufua, kae mahalo ko e fanga ki’i *detail* pē ‘o e konga ko ia, ke mau hanga ‘o ki’i ta’ofi fakataimi ko eni ‘a e konga ko ia, ‘aki ‘a e nō fakalalaka. ‘Oku *review* fakataimi pē foki. ‘Osi pē ‘a e māhina ‘e ono, *review*. Ko e *review* ko eni ‘i Tīsema, pea ko hono ola eni. ‘Oku mahino foki ‘oku ‘i ai foki

‘a e ngaahi sekitoa kehekehe ‘oku vahe ki ai ‘a e seniti. Pea mahino leva ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi sekitoa ‘oku ...

<004>

Taimi 1050-1055

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...’oku hangē ‘oku tu’u, kae lahi ‘a e ngaahi sekitoa ‘e ni’ihi ‘ene vilo, pea ‘oku to e ‘eke atu foki pē ko hai ia ‘oku vilo ki ai, ‘oku tokolahi ‘a e sekitoa pē ‘oku ma’u pē ia ‘e ha ki’i tokosi’i ‘a e fo’i pa’anga he ‘oku vahevahe foki ‘a e sēniti ki he ngaahi sekitoa, pea ko e ki’i ‘uhinga ia ‘oku ki’i ta’u si’i ko ē ‘oku ‘ai ke fai ‘a e fakakaukau ke to e ki’i fetongi *allocation* ke ‘alu ki he ‘oku ‘ikai ke tokanga’i lelei, pea ‘oku pau foki ke ‘ai mo hono fanga ki’i hono ngaahi fanga ki’i aleapau, ke mahino lelei pea toki tukuange. ‘Oku ou tui pē ‘oku vave pē hono tukuange’i atu ‘a e kongā ko eni, kā ko e mahalo ki he ‘aonga pē ke me’a mai ‘a e kakai ‘e he ‘ikai ea mo e tu’u ko ē kimu’a, ‘o ‘ahi’ahi ai. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi fehu’i pē ‘oku fa’a ‘asi hake heni, hā ‘a e me’a ‘oku kei ō ai pē finemātu’a ki he *SPBD* ‘oku pēseti ‘e 25. ‘Oku feinga’i ke lava ‘o tēkolo’i ‘a e fo’i palopalema ko ia ‘i hono fo’i tuku atu ko eni fo’ou, vave pē, mou kātaki pē ‘i he kongā ko ia. Kā ‘oku ou fokotu’u atu ke tau tali mu’a ‘etautolu ‘a e fo’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u mai eni ke tau tali pea na’e pou pou. Pea te u ‘oange ‘a e faingamālie ko eni ki Vava’u 15 ke me’a mai, kā tau toki hoko atu.

Hoha’a ki he fakatu’utāmaki fakalea he fatongia Pangike Fakalalakaka ‘i he kupu 7(3)(d)

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni. ‘Eiki Sea ko e Lao ko eni ‘oku faka’ofa’ofa ‘aupito, pea ko ‘eku me’a pē na’a ku ‘uluaki sio ki ai Sea, ko e ngaahi fatongia ko ē ‘o e Pangikē ‘i he kupu si’i, kupu 7 (3) fo’ou ‘i he palakalafi (d), ‘oku pehē ai ‘Eiki Sea. **Fakapapau’i ‘oku ne fakahoko hono fatongia lelei mo ma’u tupu lelei ‘i he ‘ene ngaahi fehū’aki fakakomēsiale kotoa pē.** Ko e fakalea ko eni Sea, ‘oku ‘i ai ‘ene fakatu’utāmaki ki he kau toutai mo e kau ngoue fēfē kapau ‘e fakalea ‘o pehē, **mo ha’ane tupu fe’unga.** Ko e tupu lelei ‘e fakapapau’i ‘e iku fu’u mā’olunga ‘a e *interest* ‘Eiki Sea ke fuesia ‘e he kakai ko ē ‘o e fonua. Me’a pē ‘oku ou hoha’a au ki ai, kapau ‘e tali ke fulihi ‘a e fakalea ‘oua ‘e tupu lelei kae ‘ai ko e **tupu fe’unga.**

Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku fai ki ai ‘a e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea tapu mo e Feitu’u na ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā ko e hā ho’o me’a ‘oku ke fie me’a ki ai, fakatonutonu pē ko ho’o fehu’i.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ikai ko ‘eku pou pou pē ‘a’aku ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Pe’i me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ou pehē ko e kau ia ‘i he fakatupu māsila ki hotau ‘atamai hono fakatonga’i ko ia ‘a e tupu lelei mo e tupu fe’unga, ke tau to e ki’i fakakaukau angé pē ‘oku hā hono kehekehe ‘i he me’a, kā ko e kā na’a mau fakakaukau mautolu ko e lelei kuo ‘osi faka’ofa’ofa pē, ‘oku ‘i ai pē fe’unga mo e me’a ko ia, kā ko ho’o fo’i fakamā’ala’ala ko eni ‘oku ‘i ai pē ‘a e ke tau to e ki’i sio atu angé ki ai pē ko e hā ‘a e mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai 15 pē ko e hā ho’o ...

Fokotu’u fakatonutonu ki he Kupu 18(4)

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea fakamālō atu ki he Minisitā Pa’anga. Ko e me’a pē hono ua ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko e hoha’a, ko e ki’i fakatonutonu, ‘i he kupu 18 (4) laine 4 mei ‘olunga, ko e fo’i lea ko e tupu haohaoa. Mahalo ko e feheleaki fakataipe pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ...tupu, tupu ...

Sāmiu Kuita Vaipulu: ...tupu haohao, ‘oku ‘i ai ha’atau fo’i lea fakatonga pehē pē ko e

Sea Kōmiti Kakato: ...haohao ē ...

Sāmiu Vaipulu: ...fiema’u mahalo ia ke **haohao**, kā ‘oku haohao ‘a e lao. Ki’i fakatonutonu’i atu mu’a ia ‘Eiki Sea ke a...

<005>

Taimi : 1055-1100

Sāmiu Vaipulu : ... **haoahao** ‘oua e **haohao**, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha .. Mahalo kp e me’a pē ia ‘oku ou tokanga ki aí, tukukehe kapau ‘oku toe ‘i ai mo ha ’ū *typo error* ia ‘i loto he, ‘Eiki Sea, ka ko e me’a pē e ‘ou ala fakatokanga’i he taimi ni. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Poupou ke tali ngaahi fakatonutonu ‘a Vava’u 15

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Tapu mo e Feitu’u na, poupou atu ki he feme’a’aki ko ení. Ko e mahu’inga ia ‘etau ‘ilo’i ‘oku tokanga e Hou’eiki Mēmipa ki hono lau e Laó, ‘o ma’u mai e ngaahi me’a ko eni ke tau sio ki ai. Ka ‘oku ou fokotu’u atu, ke tali fakataha mo e fanga ki’i fakalelei ko eni kuo mou me’a mai ki aí. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC : Sea, ka u ki’i tokoni atu mu’a, kātaki. Ko e kupu 7 fo’ou (3) (d), ko e ‘uhinga ia ki he fehū’aki faka-komēsiale kotoa pē. ‘Oku kehe ia pea mei he tafa’aki ko ē *development* ko ē ‘a e pangikē. Ka ‘oku mo’oni ‘aupito e tokanga ‘a e ‘Eiki Fakafofonga ko eni mei Vava’u 15, na’a faifai pea uesia, ‘a ia ko ‘ene hoha’a foki na’a uesia ai ‘o teke ‘a e ngaahi fatongia fakalalakaka ia ko ē ‘o e me’á, ‘o teke ia ke to e ma’olunga ange ‘a e *interest* pē ko e totongi tupú. Ka ko e ‘uhinga eni ia ki he... ko e ‘uhinga ia ‘a e tu’u ‘a e lelei ko ē. Ko e tupu taupotu tahá, fa’a ngāue’aki ko ē ‘e he ‘ū pisinisi e ni’ihi, ke *maximize* e *profit*, pē ko e ‘alu ki he tupu taupotu tahá. Ko e taimi ia ‘oku tau ongo’i ai ‘oku tau ilifiá. Ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e lelei ia

ko ē, ko e ‘uhinga he te nau fe’au’auhi pē foki nautolu ia. He ka holo ‘a e totongi tupu ia ‘a e ngaahi pangikē ko ē, kuo pau ke nau holo mo nautolu ia, ko e ‘uhingá he ‘oku hanga ‘e he māketi ia ‘o pule’i ‘a e totongi tupú. Ko e ‘uhinga ia ki he’enua tafa’aki faka-komēsiálé, ‘i he tafa’aki ia ko eni ki he fakalalaká ia, ‘e tu’u pē ia he 4 mo e 1, hangē ko ia ‘oku lolotonga lele’aki he taimi ni.

Ko ia ‘oku ou kole ange pē ki he Fakafofonga 15, na’a sai pē ke tuku pē ia ai, he ‘e hanga pē ‘e he māketi ia ‘o ueue’i holo pē, ‘o fakafuofua lelei pē ‘enua totongi tupú. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou’eiki.

Mo’ale Finau : Sea, fakamolemole mu’a e ki’i miniti e 1.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me’a mai pē, Hou’eiki, pea mou me’a pē ki he taimi ‘o fakafuofua ai ho’omou me’á.

Mo’ale Finau : ‘Io, ‘osi pē eni ia kimu’a, Sea. Sea, ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Pule’angá. Ko e ‘uhingá foki he ‘e hū mai e ngaahi *shareholder* kehekehe. Ko e ki’i fakatokanga pē, telia na’a ‘iloangé kuo nau ha’u ‘enua fiema’ú ‘anautolu ‘i ‘olunga, pea ‘alu ai ha fa’ahinga *interest* ki ‘olunga. Ko e ki’i fakatokanga atu, ka ‘oku ou poupu atu ki he Laó, ‘Eiki Sea. Mālō.

Siaosi Sovaleni : Sea, ko e ki’i tokoni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Fokotu’u fakatonutonu ki he Kupu 10(3)

Siaosi Sovaleni : Ko e ki’i me’a na’e ‘ohake pē ‘aneafi, Sea, ko e kupu, peesi 9, kupu 10 (3), ‘a ia ko e me’a eni ko ē ki he kau ma’u ‘inasi ke nau faitu’utu’uni ‘i hono tuku kitu’a ha Talēkita. Hangē ko e me’a ‘aneafi, Sea, ‘e lava ‘e he ma’u ‘inasi ia ‘e taha, ‘i he tu’u ko ē ‘a e Lao he taimi ni, ‘o tu’utu’uni ki ha Talēkita ha ma’u ‘inasi ‘e taha, ke tuku kitu’a. Ko e kole atú ia. Fēfē ka liliu e fakaleá ‘o pehē. **‘E ngofua ki he kau ma’u ‘inasi.** Ko e ‘uhingá ke fakalūkufua. Ko ‘ene tu’u ‘ana ia e “**ki ha**”, ‘e lava pē e ma’u ‘inasi ia ‘e taha ‘o fai tu’utu’uni ai ki ha Talēkita ‘i he kau ma’u ‘inasi kehé. Kapau ko e fo’i fulihi pē e fo’i lea ia ko íá, ‘e lava lea ai ‘o makupusi ai, tau pehē he lea fakapalangi ko ē *shareholder’s resolution*. Kapau lea ‘e ‘ai, ki he kau ma’u ‘inasi, ko e fakalūkufua ia e kau ma’u ‘inasi, ke nau faitu’utu’uni kae toki tuli ha Talēkita. Ko e ki’i fokotu’u atu pē ia ki he Pule’angá. Ko ia pē, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi 9, konga 6?

Siaosi Sovaleni : Kupu 6, ka ko e fokotu’u atu pē e 10 (3) ē.

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, mou ki’i me’a mai ki he me’a ko eni ‘oku me’a atu ki ai ‘a Tongatapu 3.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea, tapu mo e Feitu’u na, Sea. Ko e kupu 3 foki ‘oku pehē, lolotonga

tu'u pehē pē. “E ngofua ki he kau ma'u 'inasi ke tuku kitu'a ha Talēkita”. Ko 'eku fehu'í, pē ko e me'a tatau 'oku ou laú pē 'ikai, 10 (3)? 'E ngofua ki he kau ma'u 'inasi ke tuku kitu'a ha Talēkita. 'A ia kuo 'osi, ko 'eku vakai hifo ko ení, 'oku ma'u pē ia. Ko e kau ma'u 'inasi.

Siaosi Sovaleni : Sea, ko e 'uhingá pē ia, Sea, ke liliu e lea ko ē “ki ha” ke “ki he”. Ko e 'uhingá ke fakalūkufua. 'A ia kuo pau ke tu'utu'uni 'a e kau *shareholder*, pē ko e kau ma'u 'inasi, kae 'oua 'e fai tu'utu'uni pē ha ma'u 'inasi ia 'e taha. 'A ia leva kapau 'e liliu 'a e fo'i lea “ki ha” kau ma'u 'inasi”, ki he “ki he kau ma'u 'inasi”, 'e fakalūkufua leva 'a 'enau fai tu'utu'uni kae 'ikai ke lava pē 'o toko taha pē. Ko e kolē pē ia, 'Eiki Minisitā. Ko e 'uhingá ke 'oua 'e fai tu'utu'uni pē ha ma'u 'inasi ia 'e taha, kae pau ke nau fai tu'utu'uni fakalūkufua.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tali pē ia, Sea. 'Aia ke to'o e “ha” kae “he”.

Siaosi Sovaleni : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisitā, kātaki mu'a 'o me'a hifo 'oku ou ki'i tulitulimui atu pē. Ko e 'uhinga 'a Tongatapu 3 ke to'o e “ki ha” kae “ai ”ki he kau”. Sai, ko e fakapālangí, 'oku pehē mai pē ia, *shareholder*. 'A ia 'oku 'uhinga mai e faka-Tonga ia ki he tokolahi, 'uhinga mai e fakapālangi ia .. Ke ke ki'i me'a hifo ange pē ki ai, ke fakapapau'i e me'a ko eni 'oku me'a ki ai a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Ko ia, Sea, kapau 'e ki'i tokoni atu pē. Manatu'i ko e lea faka-Tonga 'oku ne 'ai 'etau Lao. 'E fulihi leva e fakapālangi ia ke muimui ki he 'etau faka-Tonga, 'o kapau 'e tali e faka-Tonga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea, te u ki'i fakamatala pē kae me'a mai pē e kau loea heni, hotau Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mahino foki 'e Hou'eiki,

Sea Kōmiti Kakato : Kātaki mu'a ke tau ki'i mālōlō ai, tau toki foki mai 'anai.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea.

<006>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Hoko atu ai pē he 'ikai ke tau to e fakalōloa he taimi ni kae me'a mai mu'a 'a e Minisitā Pa'angá ko koe na'a ke 'uluaki ...

Mo'ale Finau: Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’ú na pea mo e tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Mahalo ko e ki’i *issue* pē felāve’i ko eni pē ‘oku fēfē ke liliu pē “**ki he**” pē “**ki ha**” ki he ma’u ‘inasi ka ko u ki’i vakai hifo ki ai ki he anga e kalama ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha me’a ia ‘e kehekehe ai. Pea ka ‘i ai pē ha me’a ia ‘e liliu ki ai ‘oku kei ma’u kakato pē ‘a e tūkunga ia ‘o e me’a ko ia.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ‘E Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a kātaki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō. ‘Io tokoni mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakatō. Ko ‘eku ki’i, ko ‘ene ‘asi ko ē he fakapapālangi ko e kau ma’u ko e ma’u ‘inasi. Nau fakakaukau ko e poate te nau fakanofa ha Talēkita he ko e ha’u foki ko ē ‘a e kau Talēkita ko e fakafofonga kinautolu ‘o e kau ma’u ‘inasi he taimi ko ē ‘oku nau ōmai ai ki he me’a. Ko ‘eku fakakaukau eni na’a ko e ‘uhinga kapau ‘e ‘i ai ha Talēkita ko e Fakafofonga ha ma’u ‘inasi ‘oku hoko ai e palopalema ko eni ‘oku lisi mai ‘i he tolu pea ‘oku ‘atā leva ki he ma’u ‘inasi ko iá ke ne fakanofa ‘ene Talēkita ko iá ka nau toki ‘omai ‘enautolu ha Talēkita ‘o fakafofonga kinautolu. Ko e anga ia ‘eku fakakaukau ki heni tukukehe pē kapau ‘oku, mālō ‘aupito.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘ene tonu matē ē ‘oku me’a ‘oku me’a mai ki ai e ‘Eiki Minisitā ko ia pea mei he *MEIDECC* he ko e, kapau ‘e ‘i ai ‘e fai ‘a e, ‘oku ‘asi pē ia ‘i he *article* ‘o e *association* kapau ‘e ‘i ai ha me’a ‘oku, kuo loto ai ‘a e kau Talēkita ke fakanofa ha taha ko ha’ane maumau’i ha, ‘oku ‘i ai e ngaahi *condition* ko ia pē ‘oku ne fakafisi pē ‘oku fiema’u ke *remove* kuo ne maumau’i ha fa’ahinga *conduct* pea te nau tohi leva ki he kau Sea ki he fo’i *shareholder* ko ia pea ‘e tohi leva ‘a e Sea e Poate ki he me’a ko ia ‘o fakahoko atu ki ai ko eni ‘oku mau pehē ...

<002>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... Pē ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku hoko ki he tokotaha ko eni. Pea ko e hanga leva ‘e he kau *shareholder* ‘e he fo’i *shareholder* ko ia . Mahalo ‘e fai ha’anau *annual general meeting* ia ‘anautolu, ‘o nau hanga ‘o fakanofa ai honau Talēkita. Pea te nau hanga leva ‘o tohi mai ke fakamālōlō’i, ka ko e tama fo’ou eni ‘e hū atu ‘o fetongi atu. Ko ia pē Sea. Mālō.

Siaosi Sovaleni: Sea! Tuku pē mu’a ke u ki’i tokoni pē ki he me’a ‘a e ‘EikiMinisitā Pa’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia na’e taumu’a foki ko ē ‘a e Fokotu’u ‘anenai, ko e ‘uhinga ke fai tu’utu’uni ‘a e kau *shareholder* pē kau ma’u ‘inasi, ‘o fai leva ia ki ha tu’utu’uni ‘e ha Talēkita. Kapau ko e me’a ke fai tu’utu’uni pē ‘a e ma’u ‘inasi ki he ‘ene Talēkita. Pea ‘oku tonu ke fulihi leva ke fai tu’utu’uni. ‘E ngofua ki ha ma’u ‘inasi ke tuku kitu’a ha’ane Talēkita, pē ‘a’ana ia. ‘E ‘ikai ngofua ke ne tuku ‘e ia kitu’a, ha Talēkita, ha taha ma’u ‘inasi kehe. Ko ‘eku ‘uhinga kapau ko e ‘uhinga

ia ke ngofua pē ki he ma'u 'inasi ke ne, tuku ki tu'a 'ene Talēkita. Kae 'oua 'e to e ala noa holo ia pē kau ia ki he Talēkita kehe.

'Eiki Minisitā Pa'anga Sea! Ko 'ene tu'u ko eni 'a e Lao he taimi ni, 'i he anga 'a e sio 'a e motu'a ni. 'Oku 'ikai ke ala noa holo ha taha ia ki ha taha. Ko 'ene tu'utu'uni mai pē ki he 'ene Talēkita. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea, ko e fokotu'u atu 'anenai mei he motu'a ni 'anenai, Sea, na'e kei lele ai 'a e tālānga, Ko e anga pē 'a e fokotu'u ko e 'uhinga ke 'oua 'e fekolosi'aki, He ko e tu'u ia hena, 'e pehē mai. **Ngofua ki ha kau ma'u 'inasi ke tuku kitu'a ha Talēkita.** 'O kapau ko e ma'u 'inasi (a) Te ne lava pē ia 'o tuku kitu'a 'a e Talēkita ma'u 'inasi (b). Ko e 'uhinga ia 'a e pehē, **ha'ane Talēkita.** Kapau 'oku hangē ko e me'a 'a e Minisitā MEIDECC. Ko e 'uhinga pē, ke lava pē 'e he tokotaha ma'u 'inasi 'o tuku kitu'a 'ene Talēkita. Pea tau hanga leva 'o fakapapau'i, ke ngata pē 'i he 'ene faitu'utu'uni 'i he 'ene Talēkita. Kae 'oua 'e to e kau ia ki ha kau ma'u 'inasi kehe. Ko e 'uhinga ia 'a e Fokotu'u. Kapau te tau lele 'i he me'a ko ena 'a e Minisitā MEIDECC.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē! Hou'eiki. Kapau 'oku mo takitaha tu'u pē 'i ho'omo ngaahi totonu. Kuopau ke tau pālōti. Pē 'e tali 'a e Fokotu'u 'a Tongatapu 3.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea! Kātaki ka u tokoni atu mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Me'a mai 'a e Fakafofonga Fika 3, ke fulihi 'a e 'e ke 'a. Mei he kihe ki he ki ha, pea 'oku 'ikai ke fakafepaki'i ia. Mahalo na'e 'osi me'a pē ki ai 'a e Minisitā.'Oku 'ikai ha maumau ia ai. Pea 'oku 'ikai ha makatu'unga ia ke to e 'ai ha pālōti. Ko e ngaahi fakakaukau lelei ia, 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fale ni. Ke mau fokotu'u mai ha Lao, pea mo 'omai ha ngaahi fakakaukau lelei ko eni, hangē ko ia na'e me'a mai ki ai 'a Vava'u 15. Pea 'oku 'i ai leva 'a e fekaukau'aki mo e fetokoni'aki. Pea ko 'eku ki'i fakamaama pē Sea. 'Ikai to e ua ha pālōti, he ko e anga pē 'enau to e tālānga kinautolu. Ka kuo 'osi tali 'a e fakakaukau 'oku 'omai 'e Tongatapu 3. Pea ko u pehē 'e au ke hoko atu 'a e malanga ia, he 'oku 'ikai ha to e *issue* ia ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki pē 'e 12, ka u kole mu'a he ko u *overlook* 'e au 'i he fakatonutonu ko eni 'a 15 na'e tali 'o fekau'aki pea mo e haohao, ke 'omai mu'a 'a e kupu ko ia. Kupu 18..15 .katakaki pē 15 ho'o me'a mai ke fetongi 'a e haohao, ke ne to'o leva 'a e haohao. 'A ia 'oku tali ia. Ka ko e 'uhinga ke 'omai ke ...12

Sāmiu Vaipulu: 'Oku 'i he peesi 12. Palakalafi 2. 'A ia ko e kupu si'i (iv), laine hono 4 mei hema fō'i lea hono ua. 'Oku pehē ai. **Tupu haohao.**

Sea Kōmiti Kakato: Tali ia! Me'a mai. Faka'osi mai Vava'u 12.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Sea, ko u pehē pē 'oku 'i ai pē 'a e totonu ke tau lea hake 'i he lao ko eni. Koe'uhi Sea, ko e ngaahi makatu'unga lelei koe'uhi na'e fili mai kitautolu 'e hotau kakai, mei hotau ngaahi vāhenga. Pea 'ikai ngata ai 'Eiki Sea. Kae hā kitu'a 'oku *scrutinize* lelei 'a e Lao kotoa pē. 'I he'ene pehē Sea, 'oku ou pehē 'oku mātu'aki mahu'inga 'aupito, 'aupito ki he motu'a ni ke u ma'u 'a e ki'i faingamalie pē ko eni. Koe'uhi he 'oku fanongo mai 'a hoku

kāinga Sea. Ko e pālōti, ko e me'asivi ia 'o e ngāue fakapolitikale. Sea! 'Oku manatu'i 'e he kakai 'a e pālōti laulau ta'u...

<004>

Taimi 1140-1145

Mo'ale Finau: ... Kapau na'a te pālōti ha 'i ha ta'u 'e nima manatu'i ia 'e he kakai. Kapau na'a te pālōti tonu manatu'i mo ia, he ko e me'a ia 'oku fai'aki hotau sivi'i hou'eiki, he ko e pālōti 'oku fononga fakataha ia mo e mo'ui, fononga fakataha ia mo e totonu, fononga fakataha ia mo 'ete tui, ko e me'a ia 'e lelei ki hoku kakai.

Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou fie fakatokanga'i atu pē 'a e me'a ko eni ki he hou'eiki, 'a hono mahu'inga hou'eiki, 'oku mahu'inga. Sai te u nofo pē au 'i he kongā 4, ko e kongā 4 kuo pau ke u hanga 'o vete ke u hanga 'o fakapapau'i 'oku a'u 'a e ngāue ko eni ki he kakai 'Eiki Sea. Kapau te u 'ilo 'Eiki Sea mei he lao ko eni na'e fo'u ia 'i ha fa'ahinga fakakaukau kehe, makehe mei he a'u 'Eiki Sea 'oku ou tui te u faitu'utu'uni kehe 'i he Fale ni. Ko 'eku faitu'utu'uni ki he me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku pehē ni. 'I he kupu 7 (3) fo'ou, 'a e (a) 'oku 'asi ai 'a e ngāue ko ē 'a e Minisitā ko ē 'o e 'aho. Ko ene ngāue ko ene tohi mei he taimi ki he taimi ki he Pangikē 'o fakamatala ki ai 'a ene tui faka'ekonōmika mo e me'a ko ē 'oku ne tui 'e lelei ai 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'oku tonu ke faonongo mai ki ai 'a e kakai 'o e fonua, he ka hala 'a e tui faka'ekonōmika 'a ha Minisitā 'e hala 'a e fonua, 'e 'auha 'a e fonua 'Eiki Sea.

Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku ou 'oatu 'a e ki'i me'a ko eni ke ne tokoni'i 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ki he 'eku fakafehoanaki mo 'etau fononga mai 'i he kuo hilí, ko e hā kuo 'omi ai 'a e liliu ko eni, pea te u 'oatu 'a e ki'i pōini pē 'e taha 'Eiki Sea. Ta'u 'e nima kuo hilí na'e faka'atā 'e he Pule'anga 'a e pa'anga 'e 5 kilu ke 'ave ki he Pangikē Fakalalakaka 'a e Pule'anga ke *disburse*, pē tuku atu ki he kakai masiva 'o e fonua 'Eiki Sea.

Tokanga ki he loka ngaahi founga ngāue kehekehe e Pangike

Sea 'osi 'a e ta'u 'e nima pa'anga pē 'e 1 kilu tupu 'osi tuku atu. Ko e fo'i pōini pē 'e taha 'Eiki Sea 'oku ou poupou'i ai 'a e lao ko eni, he 'oku fie lele 'a e fonua ko eni 'Eiki Sea kā ko hono loka 'i he ngaahi *procedure* kehekehe 'o lokoloka'i ai 'a e ngaahi faingamālie kae 'ikai ke tukuange 'a e fonua ke lele 'Eiki Sea, pea ko hono 'uhinga pē ia 'e taha 'eku sio hifo ki he kupu ko eni mo 'eku kole ki he Minisitā ko ē te ne tokanga'i 'a e toutou tohi ko ē fale'i 'a e Pangikē, 'alu 'o lotu ki he 'Otua ke ma'u ha fakahā ke ke fale'i faka'ekonōmika lelei ke 'oua na'a to e loka ha fa'ahinga tokoni 'oku fiema'u ke a'u ki he pēseti 'e 80 'o e fonua ko eni 'Eiki Sea, tautautefito ki he ngaahi motu ki tahi 'otu Ha'apai, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E fakafofonga ki'i sekoni pē 'e taha 'oku ou ki'i fakatonutonu atu pē ho'o ma'u. Ko e pa'anga 'e 5 kilu 'oku ke me'a ki ai ko e silini ia na'e vahe'i ki he kakai masiva, kakai fefine, ko 'eku tokoni atu pē ia, pea na'e 'i ai 'a e ki'i loka 'e he Minisitā kae lava ke feinga'i 'a e silini ke 'aukolo atu ki he ngaahi fa'ē ko eni, ko e ki'i fakatonutonu atu pē kātaki.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito. 'Eiki Minisitā. Ko e 'uhinga 'oku ou lave ai ki ai 'Eiki Sea, he tāne'ine'i ke 'alu pē 'a e kau fine'eiki 'i Ha'apai ia 'Eiki Sea 'o o ia ki he *SPBD*, koe'uhí ko hono

loka ko ē honau faingamālie, neongo ‘a e pēseti ‘e 25 kā ‘e to e fēfē ‘Eiki Sea ko hai te nau tangi ki ai ha totongi ako ‘a ha ki’i tamasi’i pē ko ha ta’ahine ‘oku ‘ikai ke ma’u ia. Pea ‘oku fakamālohi’i leva si’i hou’eiki fafine ‘o e fo’i ‘one’one pē ko Vava’u pē ko Niua pē ko ‘Eua ke nau ō ke nau mafasia makatu’unga ‘i he ngaahi *policy* ‘oku ‘ikai ke napangapanga mālie ‘Eiki Sea.

Ko e ‘uhinga ia ‘eku malanga atu ‘i he ki’i kupu a) ko ‘eku kole ki he Pule’anga, ke mou fa’u fakapotopoto he ‘oku *open* ē ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fakangatangata ia ivi ‘o e Minisitā hē tohi mei he taimi ki he taimi, ‘i he me’a ‘oku hā mai ki ai ko e ‘ekonōmika lelei ia.

Ko ia Sea ‘oku ‘oatu pē ki ‘i me’a ko eni ko e kupu b) ‘oku hā ai ‘ekonōmika mo e sosiale, ‘a ia ko e sosiale Sea ‘uhinga ia ki he me’a ko eni, ko e totongi ako, ko ha ki’i fai’aho pē ko ha ki’i hā ha fa’ahinga talitali fanga ki’i me’a ‘oku ‘ikai ke fu’u fakakomēsiale, kā ‘oku hanga ‘e he sosiale ‘Eiki Sea ‘o fanau’i mai ‘a e me’a fakahisitōlia ki he fonua ko eni, ke ‘oua mu’a na’a ‘i ai ha taimi te tau hanga ‘o *underestimate*, ‘a e ngaahi me’a fakasosiale ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano lelei ke ne fakafoki mai ki hotau fonua...

<005>

Taimi: 1145-1150

Mo’ale Finau :... ki he Lao ko ení. Mālō pea fai e me’a ko ení, pea ‘oku ou fakatauange pē ke ‘alu atu e fo’i Lao ko ení mo e kakai fo’ou, fakakaukau fo’ou, halanga ‘oku fo’ou, mo ha fa’ahinga ‘elemēniti fakatupulaki, ke kehe ia mei he halanga motu’á. Sea, manatu ki he folofola ko ē ‘a Tupou V, ‘Eiki Sea, he ‘initaviu ko eni ‘i Nōvema, ‘a ē na’e toki ‘osí. ‘Oku ‘i ai e ki’i kupu’i lea ‘oku ou mālie’ia ai, hono ‘eke ‘e he toko taha ki he Tu’i. Na’a ne talaange ki ai. Na’e ‘i ai ha fa’ahiga *pressure*, pē ko ha fa’ahinga fakafe’ātungia na’a ne hanga ‘o fakafe’ātungia’i koe ki he liliú? Tali ‘a e Tu’i na’e pehē ni, ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u ongo’i ‘e au ia ha *pressure* mei lalo, *no pressure from below*. Mei he kakai faka’ofa o Tongá, kakai ko tautolu. *Pressure* na’a ku ongo’í, *from my own class*. ‘Eiki Sea, ko e vete e me’a ko ení, pea ‘oku ou fakamālō. Fakamālō atu Hou’eiki ho’omou fa’u mai e Lao ko ení. Fakatau ange te tau ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea, ke u ki’i fehu’i mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fehu’i eni, Fakafofonga, kapau te ne tali e? Te ke to e hanga ‘o ki’i fakamatala mai ange ke mahino. Faka-Tonga mai kiate au, *my own class*, ‘ikai ke fu’u ...

Mo’ale Finau : Mālō Sea. Me’a foki he na’a ku fanongo au he fakapālangí, na’e, sai pē ka u ki’i feinga ‘i he me’á. Ko e pehē, ko e *own class*, ‘Eiki Sea, ko e kakai ko ē ‘oku tau tu’unga tatau mo tau lēvolo tatau he sosaieti. Tau ‘ai pē ke mahino. Kapau ko e Nōpele ko e Nōpele, *own class*.

‘Eiki Minisitā Pa’anga : Sea, ka u to e hoko atu. ‘A e *from below*, toe ‘ai ange ke ki’i me’a

Mo’ale Finau : Sea, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha’aku taimi ‘o’oku ia ke u hanga ‘o .. Kae sai pē ke u tali pē

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, kātaki ‘o fakamā’opo’opo mai he ‘oku toe pē ho’o sekoni e 5.

Mo'ale Finau : 'Io, sai pē. 'UHINGA pē ia. Na'e 'uhiga pē foki. Ko hotau hisitōlia, 'Eiki Sea, 'oku fakakalakalasi, 'etau nofó. 'Oku 'i ai e kakai, 'i ai e Hou'eiki, mo e Tu'i. Pea 'oku pehē pē foki e mala'e 'o e pisinisi, 'oku 'i ai e kau tu'umālie, mo e kau tama ko ia ko ē 'oku 'ikai ke tu'umālie ange. 'A ia na'e 'uhinga pehē. Sea, ka te u faka'osi, 'Eiki Sea. 'E Hou'eiki Pule'anga, ko 'eku hiki nima ki ho'omou Lao, 'oku tu'unga ia he me'a ko ē na'a ku fakamatala atú. Tau *fair*, tau hanga 'o *reflect* mei he Lao ko ení 'a e *fairness*, mo e *justice, transparency*, mo e *accountability*... Fo'i 4 ko iá, ka nofo 'i loto e Lao fo'ou ko ē, lele lelei hotau fonuá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, ko kimoutolu. 'E Kalake tau pāloti. Kuo napangapangamālie ho'omou feme'a'aki

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, ka u ki'i tokoni atu.

Fakatonutonu ki he Kupu 19 ke liliu 'atita'a ki he 'atita'i

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i me'a hifo angé, Minisitā, ka ke toki fai mai ho'o tokoní. 'E Hou'eiki, mou kātaki ange 'o me'a ange ki he kupu 12, Kupu 19 fo'ou. 'Oku fekau'aki pea mo e 'Atita. Ko e fo'i palakalafi ko iá, 'oku tu'u ai 'a e kupu 208 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha, ke 'atita - 'atita'i. Mou me'a hifo ange ki he fo'i kongá ko iá. Mou me'a hake ki he (19) 'Atita. Ko e kongá ko eni ko ē ki ai, 'ene ngaahi fakamatala fakapa'anga. 'Oku fiema'u ke fakatonutonu e fo'i .. ka ko e 'uhingá pē ke

Siaosi Sovaleni : Ko ia Sea, pou pou atu ki he fokotu'ú. Tonu ke, 'oku 'ikai ko e 'atita'a, ka ko e 'atita'i. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Sea, 'e Hou'eiki, mou loto ki ai. Me'a mai, Minisitā.

Fokotu'u na'a lava ke hū hangatonu mai *superannuation* kau toli ki he Kautaha Sino'i Pa'anga Mālōlō

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : Fakatulou atu, Sea. Pea 'oku 'atu 'a e fakatapu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakató. Sea, fai pē ha ki'i tokoni nounou pē ki he Lao Fakaangaanga ko eni, ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai e finemotu'a ni, ko e ngaahi sēvesi ko ia ko ē 'a e Pangikē Fakalalakaká. 'A ē ko ē ki he kau toli. Ka ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki ai 'oku 'i ai e ki'i *issue* ai fekau'aki ko ia. 'Oku 'i ai foki 'a e *retirement* pea mo e *superannuation* 'a kinautolu ko ē 'oku ō 'o kau he polokalama toli ko ia ki muli. Pea koe'uhí ko e fai ko ē 'a e tokanga ki ai 'a e finemotu'a ni, koe'uhí ne to e fai foki 'a e fakamo'oni aleapau ki he *Labour Mobility Scheme* 'a e 'Eiki Palemiá, kae 'uma'a e *High Commissioner* 'Asitelēlia, ki he to e hoko atu, mo e 'amanaki 'e to e lahi ange 'a e polokalama ko ení, mo kinautolu 'e kau atu 'i he polokalama ko ia ki mulí. Ka koe'uhí ko e fakataha ko eni 'a e ongo kautaha *retirement* ko eni 'o *shareholder* ko ia 'i he Pangikē Fakalalakaká, koe'uhí na'a lava mu'a ke fakatokanga'i ange ia ki he polokalama sēvesi, 'i he sēvesi ko ia 'a e Pangikē Fakalalakak kia kinautolu ko ia 'oku ō atu 'o toli ko ia ko ē 'i

<006>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: : „mulí mo e ngaahi polokalama pehē, na’ a lava pē ke ha’u pē ‘enau *retirement* ‘o hangatonu mai pē ki he *National Retirement* pē ko e *Retirement Fund Board*, koe’uhi ko ha ki’i pa’anga pē ia, hangē pē ia ha ki’i pangikē ‘a kinautolu ko ia ko ē ‘oku ō ki mulí, pea nau foki mai ki Tongá ni ‘oku ‘i ai pē me’a ‘oku nau ‘amanaki ki ai ‘oku tuku koe’uhi ko e taimi ko ia ‘e fiema’u ai. Ka ‘i he tu’u ko ia he taimí ni, ko ‘enau foki mai pē ki Tongá ni, kuo nau feinga leva nautolu ia ke kole ke ‘omai e *retirement* ko iá ‘o nau ma’u pē ‘e nautolu. Ka koe’uhi ke fakatokanga’i ange pē, ‘e lava eni koe’uhi ke tokoni ‘a e Pangikē Fakalakalaka, fakataha ko ia mo e *shareholder* ko ia ‘a e ongo *Retirement* ko ení na’ a lava ke ‘omai hangatonu pē ‘a e *superannuation* pē ko e *retirement* ko ia ‘a kinautolu ‘oku ō he polokalama toli ko ia ko ē ki mulí ‘o ha’u hangatonu pē ia ki he pa’anga ko ia ki he *retirement*. Ko ia pē ki’i tokoní Sea mālō ‘aupito.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Sea, fokotu’u atu

Sea Kōmiti Kakato : Kalake, tau pāloti. Ko kimoutolu ‘oku mou laumālie ke tau tali e Lao Fika 9/2019 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pa’anga Langa fakalakalaka ‘o Tonga 2019, fakataha mo e fakatonutonu he Kupu 6.3 ke fetongi’aki ‘a e fo’i lea **ki he ...** ‘a e **..ki ha ...** ‘a ia ko e **..ki he..** ‘oku fokotu’u mai. Ko e Kupu 12 ... ‘oku ‘asi ai fekau’aki mo e ‘atita. ‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i lea ai konga fo’i lea ai fetongi’aki ia ‘a e **'atita’i**. ‘Oku mahino pē ... kau ai pē mo hono ngaahi fakatonutonu. Ko kimoutolu ‘oku mou laumālie ki ai fakahā ‘aki ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga Pangike Fakalakalaka & hono ngaahi fakatonutonu

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mō’ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai ‘a e toko 17.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto fakahā mai ia.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō mu’a Hou’eiki, tau tali e Lao Fika 9/2019. Tau hoko atu ki he 10A Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’angá 2019.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi Pule’anga 2019

'Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Fokotu’u atu pē Sea ko e ‘uhingá ko e *consequential* pē ‘a e ki’i Lao ia ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u mai eni pea kuo pou pou. Me’a mai Tongatapu 3.

Fokotu'u 'ikai fiema'u ke liliu Lao koe'uhi ko e Kupu 5 (2)

Siaosi Sovaleni : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i 'eke pē eni ia ke fakama'ala'ala mai 'e he Minisitā Laó pē ko ha taha. 'I he Lao ko eni e *Public Enterprise*, 'oku 'asi pē ia ai 'i he Kupu 5 (2) 'oku pēhē mai, 'e lava 'e he Minisitā, mo loto ki ai 'a e Kapinetí, ke ne to'o, pē tānaki ha *Public Enterprise* ki he *schedule*. 'A ia ko e fo'i me'a pē ia 'oku faí ia, ke loto e 'Eiki Minisitā fakahū ki he Kapinetí, ke to'o 'a e Pangikē Fakalakalaka, pea lava ia 'oku 'ikai ke ... ko e tui ia 'a e motu'á ni Sea, 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke to e liliu 'a e Lao, he ko e Kupu 5 (2). Ko e anga pē ia e vakai atu Sea, ko e 'uhingá pē na'a 'oku fe'unga pē ia he kupu ko iá, ke fakahū pē 'e he 'Eiki Minisitā ki he Kapineti ke to'o 'a e *Development Bank* ia mei he fo'i *schedule* pea fai'aki pē ia. 'A ia ko e 5 (2) ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mou ma'u pē me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 3, Lao *Public Enterprise*? Te u lau atu pē pē 'oku me'a mai pē ?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu mo e Feitu'u na Sea, faka'apa'apa 'aupito ki he me'a kuo me'a ki ai e Tongatapu 3. Ko e ki'i ... 'oku 'ikai 'i heni 'a e Minisitā Laó, ka ko e me'a pē ko e fo'i lisi ko eni ia, 'oku 'i he laó ia. 'A ia leva 'e 'ikai ke tau lava to'o 'a e fo'i me'a mei he lao.

Siaosi Sovaleni : Tokoni atu pē Sea kapau 'e tali eni.

Sea Kōmiti Kakato : Tokoni eni.

Siaosi Sovaleni : Mahino 'aupito pē ia 'Eiki Minisitā, ka 'oku toe 'asi pē ia he Laó Kupu 5 (2) 'o ne pēhē mai, ko e Minisitā te ne lava mo e loto ki ai 'a e Kapinetí, 'o fakahū 'o to'o pē fakahū ha *Public Enterprise* pē ko ha pisinsisi 'a e Pule'anga ki he *schedule*. 'A ia 'oku fakamafai'i mai pē ia 'i he kupu ko eni 'a ia ko e anga pē ia 'a e fakakaukau 'a e motu'á ni, fakahū pē ia ki he Kapinetí, mou tali pē moutolu ke to'o 'a e *Development Bank* 'osi ia 'oku 'ikai ke fiema'u ia ke to e 'ai 'a e fo'i Lao ko eni...

<008>

Taimi: 1155-1200

Siaosi Sovaleni: ... ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko e kole ē 'a e Tongatapu 3, mou laumālie lelei ki ai Pule'anga?

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea fakamolemole ka u ki'i fakahoha'a atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Sea kātaki pē ko e, 'oku ou fakamālō au ki he me'a ko ē 'oku fakahoko mai mo e fakatokanga me'a 'oku fai 'e Tongatapu 3 Sea ka ko e, ko e lao ko eni na'e fou mai ia he Kōmiti Lao ko ē 'a e Pule'anga pea ko e fale'i eni ia na'e 'omai Sea 'oku mo'oni pē 'a e kupu ia 'oku ne hanga 'o fakahoko mai 'oku lava 'e he Minisitā he loto ki ai e Kapineti ka

ko e me'a hoko ko ē 'i he, 'i he Minisitā Pa'anga 'oku *attach* e tēpile ia ko 'eni ki he lao. Ka na'e feinga ē 'a e Kapineti ke fakakakato lōua. 'A ē 'oku hā ko ena 'i he kupu ko ē ki 'olunga 'a ia 'oku pehē ko e ngaahi *entities* ko ē 'oku lisi he *schedule* ko ē 'oku fakapipiki he lao 'oku lau ia ko e ngaahi *public enterprise* 'o fakatatau ki he taumu'a 'o e lao pea mo'oni pē ia 'oku 'omai e mafai ia 'i he Kupu 2 ke fai ai e fakatonutonu ka ko e fale'i pē eni ia na'e 'omai ka mautolu ke feinga ke fakakakato lōua Sea pea na'e fou mai he ...

Siaosi Sovaleni: Ki'i tokoni atu pē ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: 'E, ko e ki'i tokoni eni 'a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea e ma'u faingamālie. Kapau pē te mou me'a hifo Hou'eiki Mēmipa ki he lisi *schedule* ko ena. *Out of date* 'aupito ia, ko e fatongia eni e 'ofisi 'a e 'Ateni Seniale ke ne *update*. Kau ai mo e hū mai ko ena 'a e *TCL* mo e 'ū me'a ko ia na'e 'osi fai e tu'utu'uni ki ai 'oku tonu ke to e *update* ange e *schedule* ko eni 'i he me'a ko eni. Sio ko ena 'oku kei 'asi pē *Shipping Corporation of Polynesia*. 'Osi tamate'i ia na'e 'osi to'o ia. 'A ia ko e lisi ia ko eni ia tonu ke fakalelei'i. Pea ko e me'a na'e kole atu ai 'Eiki Palēmia ke mau ngāue'aki pē 'a e mafai ko ena e Kupu 2 ke to'o'aki ia 'o fakatonutonu'aki e *schedule* ko ena he kuo fakamafai mai pē he lao he Kupu 5 (2). Kapau 'oku 'ikai ke tali ia he Pule'anga kai kehe pē 'oku 'oatu e fokotu'u ko eni ke fakatokanga'i.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'A ia ko ho'o me'a Tongatapu 3 ia 'i he Konga 2?

Siaosi Sovaleni: 'Io ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia 'oku tali pē Konga 'Uluaki ia fakatonutonu e hingoa ka koe'uhī foki ... fakatonutonu e tēpile.

Siaosi Sovaleni: Ko ia Sea ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ko e talaatu fakatātā atu pē ia ko e *schedule* ko eni 'oku te'eki ke *update* ia ka na'e tonu ke *update* he ko e hangē ko e *Shipping Corporation* mo e 'ū me'a ko ia 'osi mate ia. Na'e 'osi to'o ia 'i he founa ko ē fakahū pē ki he Kapineti ka 'oku te'eki ke *update* mai e lisi ia ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'oku ou fakamālō ki he Tongatapu 3 he'ene 'omai e ngaahi founa faingofua ko eni pea ko 'ene poupou. 'Oku 'ikai ko 'ene fakafepaki, ko 'ene talamai 'e lava pē ke *update* e 'ū *schedule* ko eni 'i he Kapineti. Pea 'oku 'ikai ke ne fakafepaki'i 'e ia e fo'i lao. Ko ia 'oku ou pehē ke fakahoko eni ia kae to e feinga'i mai 'oku 'i heni pē Minisitā Lao hangē ko 'ene me'a na'a ne me'a ki ai 'oku 'i ai e ngaahi hingoa ia 'o e ngaahi *corporation* 'oku fiema'u ia ke to e *update* ka ko 'ene poupou mai pē 'a'ana ia ki ha to e founa 'e vave ange. Ka 'oku fokotu'u atu ko ena 'oku poupou ange pē ki he fo'i lao ka tau hoko atu ki he fakalelei'i e fo'i lisi fakalukufua. Fokotu'u atu Sea.

(Ne 'i ai e poupou)

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Ngaahi Pisinisi Pule'anga 2019

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u eni pea poupou. Hou'eiki tau pālōti. Kalake, ko kimoutolu 'oku laumālie ki he tali e lao ko eni. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019, fakahā 'aki e hiki hake homou nima ki 'olunga, 10A/2019.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko kimoutolu 'oku 'ikai ke laumālie ki he ki'i fo'i lao ko eni, fakahā 'aki ia e hiki hake ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Siaso Sovaleni. 'Ikai ke loto ki ai e toko taha.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki mou laumālie ki he 10A, tau hoko atu ki he 4.3 Fika 14/2019, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahe Fonua mo e kau 'Ofisakolo 2019. Hou'eiki, ki'i lele vave mīsini ka mou kātaki 'o tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2)

<009>

Taimi 1415-1425

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku ou kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato. (Liliu heni 'a e Fale 'o **Kōmiti Kakato**)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Hoko atu 'etau fatongia 'i he 4.3 fika 14/2019 fekau'aki mo e kau 'Ofisakolo mo e kau 'Ofisa Fakavahe 'o e me'a mai ai. Me'a mai Minisitā, fakamo'ui ho'o maama kātaki.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fekau'aki mo e kau 'Ofisakolo & Pule fakavahe

'Eiki Minisitā Lao: Mālō. 'Oku ou kole ke u hūfanga 'i he ngaahi fakatapu 'osi hono aofaki kae hoko atu 'a e ...ko e ki'i lao ko eni hou'eiki 'oku teu 'a e fili, ko e Lao eni ki he fili Pule Fakavahe, pea mo e 'Ofisakolo. 'Oku fai ia 'i Mē. Ko e lao ko eni ko e 'ū me'a lalahi eni 'oku ne 'oku fakahoko mai heni, 'uluakí, na'e ta'u tolu pē ē, kā 'oku 'alu 'o ta'u fā, ko e 'uhingá ke meime

tatau pē pea mo e ke tatau pea mo e fili Fale Alea. Ua, ‘oku kau heni pea mo e fili si’i, *by-election* ‘i he lao motu’ a na’e ‘ikai ke ‘i ai ha *by-election*, ko e lao ko eni ‘oku kau ia ai. Tolú, ko hono tāmata’i pē ia, ko e kapau te mou hanga ‘o tokanga’i ko e kongā 6 pē eni ia ‘o e lao ko eni ‘oku *concentrate* ai ‘a e *amendment* ko eni. Ko e 6 (4) ‘oku fakapekia ia, ‘i he kuo hili ‘e toki fai ‘a hono ko e taimi ‘e toki fai ia ‘e he Palēmia, ‘i he lao ko eni ‘oku ‘osi tuhu’i pau mai ‘a e taimi ia, ko Mē Tu’apulelulu ‘o Mē faka’osi ‘o Mē, ‘i he ta’u fili kotoa pē. Liliu hono fā, *requirement* ‘i he lao ‘a ē ‘oku lolotonga tu’u ko e fili pule fakavahe ‘e fiema’u ke fakamo’oni ai ‘a e toko 30, ‘ofisakolo 10, lao ko eni tatau kotoa pē, ko e toko 10 pē. Nima, ko e fekau’aki pē ia pea mo e kau ‘ofisa faifili. Ono, ko e mahu’inga eni ko e fakahifo ko ē ha taha ‘i he ongo ‘ofisa ko eni, na’e fai pē ia ‘e he Minisitā. Ko eni ‘i he lao ko eni ‘omai ai ‘a e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ho fakahifo, pea ‘oku to e ‘oatu ai mo e fakangofua kia koe ke ke *appeal* ki he *Supreme Court*. ‘Oku ‘i ai ko e lao ko eni ‘omai ai ‘a e ‘ū ‘uhinga ia ‘e fakanofu ai ha ‘Ofisakolo pē ko ha Pule Fakavahe.

Ko e fakamuimui pē ‘oku ‘omai heni ‘i he kuohili kapau leva ‘e ava ‘a e lakanga ko eni tatau pē pule fakavahe pē ko e ‘ofisakolo, ‘oku hanga ‘e he Minisitā ‘o fili ke ‘iai ha ‘ofisa fakataimi ke nofo atu ai kae ‘oleva ke toki hoko mai ‘a e fili. Liliu ko eni ‘oku ‘omai ai ‘a e fili si’i ia, tau pehē ‘osi pē ta’u ‘uluaki ia ku o pekia ha ‘ofisakolo pē ko ha ‘e fu’u ngalivale ia ke fili fakataimi ‘o lele ai he ta’u ko e liliu ko eni ‘oku hū mai ai ‘a e fili si’i. Kuo pau ke fai ‘a e fili si’i ki he ‘ofisakolo pē ‘ofisa pule fakavahe, kā kapau leva ‘oku toe ha māhina ‘e ono ia ki he fili fo’ou, ‘e lava pē ‘e he ‘ofisa faifili mo e Minisitā ‘o fokotu’u ha taha ke le’ole’o...

<005>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Lao : Fokotu’u atu. Mālō.

Mo’ale Finau : Sea, ki’i fakahoha’a nounou pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 12, Ha’apai.

Mo’ale Finau : Tapu pea mo e Seá, tapu ki he Hou’eikí. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ki he Minisitā. Fēfē kapau ‘e ‘alu, tau pehē kuo ‘alu ha ‘ofisakolo pē pule fakavahe ki muli, pea ko hono fetongi. ‘Osi ‘i ai ha founga ...

‘Eiki Minisitā Lao : Lao motu’á pē. Kei ‘i ai pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai 12.

Tokanga ke fili hake pe fika 2 ke le’ole’o taimi mavahe ai pule fakavahe & ‘ofisakolo ki muli

Tevita Lavemaau : Tapu pea mo e ‘Eiki Seá. Tapu pea mo e Hou’eiki ‘Eiki he Kōmiti Kakatō. ‘Eiki Sea, fakamālō atu ki he Minisitā Lao he fakama’ala’ala, pea kuo ‘osi mahino lelei pē e ngaahi fiema’u ko ‘ení. Ka ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ia ke to e fakamahino’i mai ange, ‘Eiki Sea, pea faka’osi pē ko iá, ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke tali. ‘Uluakí, pē Sea, ko e tukumai ko ē kapau ‘e mālōlō pe pekia ha ‘ofisa pule fakavahe pē ko e ‘ofisakolo, ke fokotu’u pē ‘e he ‘Eiki Minisitā.

Ko e taha e ngaahi 'isiu ia na'e fa'a 'ohake he kuo hilí, 'Eiki Sea, hangē ko e folaú, ke le'ole'o. He ko e 'uhingá ko e ngaahi lakanga foki ko ení ia, na'e fili. 'A ia 'oku 'eke mai 'e he motu'a Fika 2 ia, ko au ia 'oku totonu ke u le'ole'o, he ko au na'a ku fika 2. Pea tukukehe 'a e mafai ia ko eni ko ē ke fai ha fili fo'ou, kapau 'oku mate, ka ko e fokotu'u atu pē ko e.

'Eiki Minisitā Lao ; Sea.

Tevita Lavemaau : Sai pē, kae 'o leva ke 'osi 'eku fehu'i fakama'ala'ala pea toki tokoni mai e 'Eiki Minisitā, pea mo e Minisitā ko eni ha'ana e Potungāue. 'A ia ko e 'isiu ia 'e taha na'e 'ohake, pea 'oku lahi hono fa'a 'ohake mei he ngaahi koló.

Sea, ko e 'isiu ko ē hono 2, 'oku ou tokanga ki aí, 'Eiki Sea. Ko e fakalahi foki eni e teemi ko eni 'o e kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe ki he ta'u 'e 4. 'A ia 'o tatau pē ia pea mo e teemi ko eni 'o e Hou'eiki Mēmipa Fakafofonga e Kakaí. Pea 'oku ou tui au ki ai, 'oku faka'ofa'ofa, tuku ke 4 ke lava ha ngāue. Ko e 'isiu ko ē 'oku ou 'ohaké, 'Eiki Sea, ko e fo'i taimi fili ko eni 'o e pule fakavahe mo e 'ofisakolo, 'oku ou tui, 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga. Ko e fili ko eni 'a e ngaahi lakaga ko ení, fili fakataha mo e Fakafofonga Fale Aleá. 'Oua 'e 'ai ke na fetō'akí. Ko e 'uhingá eni. 'Oku mahu'inga 'a e fengāue'aki fakataha 'a e Fakafofonga Fale Aleá, kau pule fakavahe, mo e kau 'ofisakolo, ki he langa fakalalakaka ko ē 'o e fonuá mo e koló.

Manatu'i, 'Eiki Sea, ko e taimi ko ē 'oku fetō'aki pehē aí, ko e nofo ko ē 'a e mātu'a tauhi fonuá, ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e malanga ko eni, 'a e ō atu ko eni ki he fili ko ē Fakafofonga Fale Aleá, ko e tali eni 'a e mātu'á 'oku fai. Mautolú foki, talitali lelei 'a e kanititeiti, mo e hā, mo e hā. Mautolú foki 'oku 'ikai ke mau kau ki ha faha'i fakapolitikale. Ko e fo'i fa'ahinga loi ia mo e fa'ahinga pule, 'Eiki Sea, 'oku 'ikai tonu ke tau tali ke ngāue'aki. Ko 'ene nofo ko eni ko ē 'a e 'ofisakolo mo e pule fakavahe, 'oku 'osi 'i ai e faha'i fakapolitikale ia 'oku tui ki ai. Ka ko e 'uhingá ke lava 'o pātoloaki, pea lava ke ngaholo 'a e langa fakalalakaka ko ē 'o e fonua ni. 'Oku ou fokotu'u atu. Fēfē mu'a ...

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Oku ou fakatonutonuatu, 'Eiki Sea, 'a e Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Feitu'u na, Sea, pea tapu pea mo e Fakafofonga 'Euá. 'Oku ou kole atu pē he 'oku 'ikai ke 'i heni e kau 'ofisakoló ke tau hanga 'o tukuaki'i kinautolu. 'Ika ke nau me'a heni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe, 11.

Fokotu'u ke a'u ki he fili Fale Alea hoko kau 'ofisakolo & pule fakavahe he fili

Tevita Lavemaau : Mālō Sea. 'Ika ke ha tukuaki'i eni ia, 'Eiki Sea, ko 'etau talanoa pē 'atautolu ia, ki he fōtunga ko ē 'o e 'ahó, pea 'oku ou tui 'oku mea'i kotoapē 'e he Hou'eiki. Ko e fakakaukau ia mo e fokotu'u ko ē 'oku 'oatú. Fēfē ke fakalahi e fili fakata'u 4, pea 'e 'i ai foki e ki'i fetō'aki he taimi ni, tuku pē ke nau leleke a'u ki honau teemi, ka ko 'ene a'u ko ē ki he 20/21 pē ko e 22, 'a ē ko ē 'oku fai ai e filí. Fili kātoa e Fakafofonga Fale Alea, Pule Fakavahe, 'Ofisakolo,

Taimi: 1425-1430

Tēvita Lavemaau : ... ‘oku ‘uhinga ‘a e fo’i timi ia ko ení ke nau ngāue fakataha. Ko e fo’i timi eni, ko e paasi atu ‘a e pulú pea mei he Fakafofonga Fale Aleá, ko e kau Pule Fakavahe mo e ‘Ofisakoló, ko nautolu ‘oku fakahoko ‘a e ngāué he kolo. Pea ‘oku ou tui Sea, ka lava ‘o fī mo ‘uuni e ngaahi afo ko ení mo e ngaahi ivi ngāue ko ení, ‘e tokoni lahi ‘aupito eni ki hono fakahoko e ngaahi polokalama ngāue ‘a e Pule'anga mo e fonuá ki he langa fakalakalaká ‘i he kaha’u. Mālō e ma’u faingamālie 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Hou'eiki, tukuange ki he Minisitā ke ne ki’i tali mai ē pea toki hoko mai ‘a e Minisitā Ako.

Tali Pule’anga ki he hoha’a ki he fili ‘ofisakolo & pule fakavahe

'Eiki Minisitā Lao : Ka u ki’i tali atu mu’a. Ta kamata pē mei he fehu’i fakamuimui. Na’e fai pē ‘a e sio ia ki ai, ki he filí, kau fehu’i atu kia koe, ‘e faingata’a pē, Ko e lelei tahá pē eni. Ta pehē eni *dissolution of Parliament*. ‘Osi mahino pē ia te na fetō’aki, na’e ‘osi fai pē hono talanoa’i eni pea mo e Potungāue ke na ō fakataha. Ko ‘ena ō fakatahá ‘anaua, fu’u *too much*. Sio ‘oku tau maau tautolu heni, ko e ha’u ko ia ‘a Mē, tau hanga atu ki he’etau kau Fakafofonga ko iá. Na’e ‘osi fai pē na’e ‘ikai ke pehē ke ta’efai hano tokanga’i, pea kau ai ‘a e taimi ko ē ‘e *dissolve* ai ‘a e *House*, ‘Osi mahino pē ia te nau kehekehe pē nautolu. Fehu’i ‘uluakí, mahalo pē na’e ‘ikai te ke fanongo lelei. Ko e fili si’í, ‘oku ‘ikai ke kei fai ia ‘e he Palēmia ke fili ke ‘i ai ha taha ‘o le’o he lakanga. Ko e hu mai ‘a e *by-election* ia ko ení, kuo pau ke fai ‘a e *by-election* ia ‘o e ongo ‘ofisa ko eni, pekia pē ko e hā pē ha me’a. Tukukehe kapau ‘e hoko mai he māhina ‘e ono kimu’a ‘i he Fili, kuo pau leva ke kau ‘a e Komisoni Filí mo e Minisitā hono fakakaukau’i ha taha ke Le’ole’o. Mālō.

Tēvita Lavemaau : Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai Minisitā Ako.

Tui ‘oku fakapotopoto pe lao he na’e ‘osi hoko ngaahi me’a kimu’a uesia ai e ngāue

'Eiki Minisitā Ako Tapu mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakató, tapu mo e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Tapu mo e Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele. Sea, ko e Lao lelei eni, koe’uhi ko e mātu'a eni ‘oku nau fakahoko lelei e fatongia ki he ngaahi vahé pea mo e ngaahi koló, pea ‘oku ou poupuu ki he lao ko eni. Koe’uhí ko e pongipongí kotoa pē ‘oku tau fetuli mai kitautolu ki he ngaahi fatongiá, ka ko e si’i mātu'a eni ‘oku nau nofo he ngaahi koló pea e ngaahi vāhengá ‘o tokanga’i. Hangē ko e ‘a’ahi atu ‘a e ngaahi Potungāue, pea mo e ngaahi me’a pehē, ko nautolu ‘oku nau tokanga’i atu hotau ngaahi koló mo hotau ngaahi vāhenga. Na’a ku Minisitā ‘i he Potungāue ko ení he ngaahi māhina, pea hangē ko e me’a ko eni ‘a ‘Eua 11. Kae ‘oua leva ke hoko ha fa’ahinga fakatamaki ‘o hangē ko e fakalea ko eni ‘a e Minisitā Laó, pē folau ha taha ‘o e ‘ofisakoló pē ko e pule fakavahé, pea ‘otomētiki pē ‘a e hoko hake ‘a e fika 2, ke pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo.

Na'e 'osi 'i ai 'a e *case* pehē he taimi ko ia na'a ku kei 'i he Potungāue ko eni. Pea na'e hoko ai 'a e faingatā'ia lahi ia. Pehē pē 'e he tama fika 2, 'e 'otomētiki pē 'ene 'alu hake. Ka mou mea'i, ko e fili na'a na fe'au'auhi 'i he fili. Kapau ko e 'alu hake ko ia 'a e fika 2, 'e 'alu hake ia 'o veuki 'a e me'a 'a e tama ko ē, koe'uhí he na'a na fe'auhi foki kinaua. 'Oku ou pehē ko e lao ko eni na'e fokotu'u mai 'e he Minisitā Laó 'oku fakapotopoto 'aupito ia he ko eni 'oku ne 'osi talamai pē taimi ke ta'ofí ai, ka toe māhina 'e ono pea hoko e filí pea ta'ofí, ka ko e me'a pē ia 'a e Minisitā. Ka ko e lolotonga atu ko ē 'a e taimi ko eni 'a e ta'u ko ení, pea fili. 'Oku lelei ange ke filí, he 'e 'alu hake 'a e tama ia ko 'o veuki 'a e me'a tu'utu'uni 'a e tama ko ē. Na'e 'osi hoko e *case* ia ko ení, pea ko e me'a ko ení na'e hoko ia 'i Vava'u, pea nau folau mai, pea ko au na'a ku fai fakamaau. Pea 'oku to'o mai pē fu'u Laó 'o talaatu ongo tangata ko e Laó ē pea 'oku 'i ai e mafai ia 'o'oku ke u hanga 'e au 'o fakanofu atu ha taha. Pea ko e fakanofu 'a ē 'oku fai 'e he Minisitā. He 'ikai ke fakanofu noa'ia e Minisitā. Kuo pau ke ne ui ha'ane kau Fale'i, pē te ne vakai ki he kakai falala'anga, pea nau toki fakahoko mai...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Pea toki hoko e me'a ko ia. Ko ia 'oku ou pou pou au ia ki he ta'u 'e 4 ko eni ki he si'i mātu'a pea ka hoko leva ha fakatamaki pē hā pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha he lakanga, 'oku totonu pē ia ke fili ke 'omai e loto tau'atāina e kakai. Mālō Sea. Fokotu'u atu ke tau pāloti.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me'a mai Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, fakatapu heni ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti pehē 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpele. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea mālō mu'a ho laumālie lelei ki he ho'atā ni. Ka ko u faka'amu pē Sea ke, kapau te ke me'a hifo pē ki he Fika 6 ...

Sea Kōmiti Kakato: Fika 6.

Fokotu'u ke fakalōloa e taimi he Kupu 6 (7) ki he tohi tali kau 'ofisakolo & pule fakavahe mei he 'aho 21-28

'Akosita Lavulavu: Fika 6, 'asi ai 'oku fakapekia 'i heni 'a e Kupu 6 kupu si'i (7) 'o e tefito'i lao pea fetongi'aki ia eni. Kupu (7), Kuo pau ke fakahoko fakatongia 'a e kau 'ofisa fakavahe fonua mo e kau 'ofisakolo kuo fili 'i he ta'u 'e 4 ka 'i he pehē 'e he Minisitā 'oku halaia ki he, ko e fo'i kongā ko eni ko ē 'oku ou tokanga ki ai Sea ko e fo'i kongā ko ē 'oku 'asi ai e Minisitā ke fakapapau'i pē 'oku, 'oku 'asi heni pē ko e Minisitā fē 'oku 'uhinga ki ai e fo'i kupu ko ē 'uhinga pē ke *consistent* 'i he fo'i tefito'i lao 'oku 'asi ai e me'a fekau'aki pea mo e Minisitā Polisi, Minisitā Fonua, kae 'ai pē ke mahino pē ko e Minisitā fē 'oku 'uhinga ki ai 'a e fo'i kupu ko ē. 'A ia kapau ko ia te tau pehē leva ka 'i he pehē 'e he Minisitā 'oku ne tokanga'i e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'oku halaia, angakovi pē ta'efai 'o e fatongia 'o hangē ko ia ke faka'a ... mahalo ko e faka'atā, ka 'oku 'asi ia heni ko e faka'ata 'a ia 'oku tonu ke faka'atā hano fakamālōlo'o'i mei he lakanga kuo pau ke ne a) Teuteu'i ha līpooti fakaikiiki 'i he me'a ko ia. b)

‘Oatu ha tatau ‘o e līpooti ko ia ki he ‘ofisa fakavahe fonua pē ‘ofisakolo felāve’i pea faka’atā ma’ana ha ‘aho ‘e 21 ke tali ki he līpooti ‘i he tohi.

Ko e me’a ko u tokanga ki ai Sea, ko u faka’amu pē Sea kapau ‘e laumālie lelei ‘a e Pule’anga pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni ke to e ki’i fakalōloa ange mu’a ‘a e ‘aho ‘e 21 ke ‘aho ‘e 28 koe’uhī Sea, he ‘oku manatu ko kitautolu ko eni ko ē mei tahi, tokelau mama’o, Vava’u, Ha’apai, ‘oku ‘ikai ke faingofua e fetu’utaki ki he ‘Eiki Minisitā ‘o tatau pea mo Tongatapu ni. Sai ‘aupito ‘a Tongatapu ni, Tongatapu ni ia ‘e lava pē ke nau tali ‘a e līpooti pē ko e tohi ko eni ko ē mei he ‘Eiki Minisitā pea nau ō atu pē, lele atu pē me’a atu pē ‘i he’enu me’alele ki he ‘ofisi e Minisitā ‘o ‘oatu ‘enu tohi. Ko Vava’u ia ‘e pau ke nau feinga mai nautolu ia ha fa’ahinga founa vakapuna pē vaka tahi ‘enu tohi tali ki he līpooti ko eni ki he Minisitā. ‘A ia ko e fokotu’u na’ a lava ke hiki hake ‘aho ke ‘aho ‘e 28.

Fokotu’u hiki hake ki he ‘aho 28 ki he mātu’a faifatongia mei tahi

Pea ko e hoko leva Sea ko e c) Hili hono fakakaukau’i ‘a e tali ko ia ‘e ngofua ke ne fakafoki ‘a e līpooti pē fakamālōlo’i ‘a e ‘ofisa fakavahe fonua pē ‘ofisakolo ‘o fakatatau ki ha fakahoko ‘e he ‘ofisa fakavahe fonua pē ‘ofisakolo ha tangi ki he Fakamaau’anga Lahī fekau’aki mo e tu’utu’uni ke fakamālōlo’i ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 14. Sea, ko u fokotu’u atu ke hiki hake mu’a ‘a e ‘aho ‘e 14 ko eni ke ‘aho ‘e 28 koe’uhī pē tatau pē mo e ‘uhinga na’a ku lave ki ai ‘anenai ‘aho ‘e 14 ka tautolu ko eni ko ē mei tahi, mei Vava’u pea mo Ha’apai pea pehē ki Niua, ‘e fiema’u ‘aupito Sea ke tau *hire* ha loea ke ne lava ‘o tokoni mai ke fakahoko e ngaahi tali ko eni ma’a e ‘ofisakolo pē pule fakavahe pea ua ki ai Sea ‘ai ai ‘enu vahe ‘ene valevale Sea, ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga fe’unga lahi fe’unga ia ke nau lava ‘o totongi ha loea ke fai e ngaahi tali ko eni. Pea ua ki ai ko e *transportation* pē ko e vakapuna mo e vaka tahi ko eni ko ē tau pehē ki Niua ‘oku meimei tu’o taha he māhina pē ko e tu’o taha ‘i he māhina ‘e ua. ‘A ia ko ‘eku kole pē Sea na’a lava fokotu’u atu ke hiki hake mu’a ‘a e fo’i ‘aho ke ‘aho ‘e 28 pē ā ke lava tokoni mai ka tautolu ko eni ko ē pea mei tahi ke mai ha taimi mo ha faingamālie fe’unga ma’ae kau pule fakavahe mo e kau ‘ofisakolo ke ‘omai ‘enu tali. Pea lava ‘o fakahoko ‘enu ngaahi tangi, ‘a ia Sea ...

<009>

Taimi: 1435-1440

‘Akosita Lavulavu: Sea ko e anga ia ‘eku fokotu’u atu ko ē ke lava ‘o tokoni ki he me’a ko ē koe’uhī pē ko ‘etau kau ‘ofisakoló mo ‘etau kau pule fakavahé ‘oku nau mo’umo’ua tauhi e ngaahi kolo ‘o e, ngaahi koló. Pea ko u tui pē ‘oku fiema’u pē ke tau tokoni kia nautolu. Ka ko e fokotu’u ē ko u ‘osi lave atu pē ki ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Vava’u 16. Me’a mai Fakafofonga Ha’apai Fika 2.

Poupou ki he fokotu’u ke liliu Kupu 7 liliu mei he Minisita ki he Minisita MIA

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. ‘Uluakí pē ko u fie poupou atu ki he fokotu’u ko eni fekau’aki pea mo e, hono fakalea ko ē Minisitā, na’e ‘omai ko ē ‘e Vava’u 16. Ko e Kupu 6 ‘oku ne hanga ‘o fakatonutonu e Kupu 7 ko eni e tefito’i Laó. Ka ko e fakatonutonu ko eni ‘oku fakahū mai ‘e he Pule’angá ‘oku hā pē ia ko e

Minisitā, ‘i he Kupu 7. Pea mo e Kupu 7 (c) ‘oku to e Minisitā pē ai. Ka ko e Tefito’i Laó ‘oku hā ai e Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Ko e feitu’u ‘e 3 Sea ‘oku hā ai e Minisitā. Ko e Kupu 6 ‘oku hā tu’o 2 ai. Pea mo e Kupu 7 ‘o e Lao Fakaangaangá. ‘A ia ko e Kupu 7 ‘oku ne hanga ‘o fakatonutonu e Kupu 8 e Tefito’i Laó. Pea ‘oku ‘i he palakalafi Fika 2 ‘a e Minisitā. Ko u fokotu’u atu pē ke fetongi’aki e fakalea **Minisitā** ‘aki e **Minisitā** ‘oku ne tokangaekina **Ngaahi Ngāue Fakalotofonua**, koe’uhí ke tatau pē pea mo hono fakalea ‘i he fo’i tefito’i Laó. ‘O kapau na’e ‘i ai ha Kupu ‘i he tefito’i Laó ‘oku ‘asi ai e faka’uhinga leá, ke ‘i ai ha fakamatala ‘a e Minisitā, ‘e mei sai pē hono fakahū 'ata'atā pē Minisitā. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Kupu pehē he Tefito’i Laó. Pea ko ia ai ko e feitu’u kotoa pē ‘oku ‘asi ai e Minisitā ‘oku tonu ke fakakau atu ai ‘a e Minisitā Fakalotofonua.

Fakatonutonu ki he kupu 3 e Lao

Ko e fakatonutonu hono 2 Sea. Ko e peesi Fika, ko e fakatonutonu pē hono fakalea e Kupu 3 ‘a ia ko e liliu eni ki he Kupu 6 (4) ‘o e tefito’i Laó, ‘i he sētesi faka’osí ‘oku ‘asi ai, **Ka kuo pau ma’u pē ko e ‘aho ko ení ‘e ala liliu ‘e he Komisoní ‘i he ngaahi makatu’unga ‘ai ā**. Ko e ‘ai ā ‘oku tonu ke liliu ia ke ‘a ia. Pea hoko atu leva e toenga ko ē sētesi, ‘oku nau pehē ‘e fakangofua ai ha liliu pehē. ‘A ia ko e fokotu’u atu pē fakatonutonu ‘e 2 ki he Pule'angá. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki, mou me’a mai pē ki he ngaahi fakatonutonu ‘oku ‘oatu ‘e Vava’u 16 pea poupu ki ai a Ha’apai Fika 2. Ke mou me’a mai ‘e, pē ‘oku mou tali e, ‘a e ngaahi me’a ko ení fekau’aki mo e hingoa e Minisitā, Kupu 6, si’i 7 fo’ou. Minisitā Fakalotofonua. ‘E, me’a mai Minisitā.

Poupu ke fili fakata’u 4 kau ‘ofisakolo & pule fakavahe

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ko u fakatapu atu ki he Feitu’u na. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga kae 'uma'ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō, 'atā pē mu’a ke fai pē ha ki’i tokoni pē fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga ko ení. Hangē ko ia ko e fokotu’u na’e ‘ohake mei he Fakafofonga ‘Eua 11, ki he pule fakavahé pea mo e ‘ofisakoló ke fakata’u fā. Sea ko e pule fakavahé foki mo e ‘ofisakoló ‘oku ‘ikai ke na *under* naua ia ‘i he *Public Service*. Pea ‘oku 'atā pē ia ki he Pule Fakavahé pē ko e ‘Ofisakoló ke fie kau ki he kanititeiti ko ia ki he Fale Alea. Pea ko u tui au ia ko e fo’i faingamālie ko ia ke fakata’u ua, ‘e faingamālie ia ki ha ‘ofisakolo pē ko ha pule fakavahe, koe’uhí ke kau ‘o kapau ‘oku ne pehē ‘oku ‘i ai hano faingamālie ke kau ki he kanititeiti. Na’e ‘osi, ne ‘osi ‘i ai pē ‘ū *case* pehē ia. Na’e ‘i ai pē kau pule fakavahe na’a nau kau nautolu ‘i he kanititeiti ko eni ki he fili Fale Alea. Pea ko u tui au ia ‘e faingamālie ange ia ka fakata’u fā koe’uhí kae ‘osi e ta’u ‘e ua ko ia ‘o e Fakafofonga, ‘o e fili Fakafofonga Fale Alea, pea fai ‘a e fili ko iá. Hili e ta’u ‘e ua pea fai leva e fili ko ia ‘o e ‘ofisakoló pea mo e pule fakavahé he ‘e malava leva ia ki ha ni’ihi ‘oku nau fie kau atu ki he kanititeiti Fale Alea ha faingamālie kia kinautolu. Fakataha pē pea mo e fehu’i ko eni fekau’aki ko ia pea mo e *acting*. Hangē pē ko ia ne me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia Akó. Na’e ‘osi ‘omai pē fokotu’ú ...

<001>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... mei he Komisoní pea na’e fakafoki pē ki he kau ‘ofisa koló mo e kau pule fakavahé ‘o ui pē fakataha pea ko e me’a pē eni ko ē na’a nau loto ko ē ki ai ‘e lelei ange pē koe’uhí ke fai pē femahino’aki ‘a e ‘ofisakolo ko ia ko ē pē ko e pule fakavahe ‘e folau atu ki muli ha’ane livi pē ko ha’ane pē ko ha fa’ahinga ‘uhinga pē ia ‘a’ana ke fai pē hono talanoa’i pē pea mo e ‘Eiki Minisitā ko ia ‘o e Potungāue Ngāue Fakalotofonua ki ha taha koe’uhí ke le’ole’o he taimi ko ē ‘e mavahe atu ai mei Tonga ni. Ko ia pē ki’i pou pou Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘oku ‘ikai ko e, ke hoko hake e fika ua ia ko ē ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ‘Ikai.

Sea Kōmiti Kakato: *Ok.* ‘E Minisitā kātaki ‘o me’a mai fekau’aki pea mo e fakatonutonu ko eni pē ‘oku ke tali kae lava ia ‘o, ‘oua te tau to e pālōti ki ai. Kupu 6.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e *define* ko eni e Minisitā. Ki he *Principal Act* ‘oku ou, ko u tui ‘ikai te u fakapapau’i ka ‘oku ‘ikai ke u tui ‘e fai, ‘oku kei ngāue mai e tamaiki ki he *principal* ‘e ta’e-*define* ‘a e Minisitā ia ai. Pe ko e *define* e Minisitā ia ai ‘o e Minisitā ‘o e *Internal Affairs*.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Ka ‘oku hangē ko ‘eku laú ‘e ...

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pē ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tali e tokoni ko eni. Me’a mai Nōpele fika 2 ‘o Ha’apai.

Lord Fakafanua: ‘E Sea ko e Tefito’i Lao ko e Kupu 1 ko e hingoa nounou pea ‘i he kongā ‘uluaki ko e Kupu 2 ‘oku hangatonu pē ki he vahevahe e Pule’anga ki he ngaahi vahefonua. Pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tēpile ia ‘i he Tefito’i Lao ‘oku ‘i ai ha faka’uhinga’i lea. Ko e Tefito’i Lao ‘oku Minisitā ‘oku ne tokangaekina Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘i he toenga ‘o e fo’i kupu’i lao. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faka’uhinga lea hangē ko e me’a ko eni e ‘Eiki Minisitā. Mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Sai pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Tokoni ‘oku nounou.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ka u ki’i tokoni pē mu’a.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē. *Oh* tokoni Minisitā Polisi me’a mai.

Tokanga ki he feliuliuaki ngaahi potungāue e Pule'anga 'uhinga ki he fo'i lea Minisita

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: ... 'e Sea fakamolemole pē pe 'oku tonu koā 'eku manatu ki he me'a ko enī Sea. 'Oku hangē ki he motu'a ni Sea na'e fiema'u ke fakalea tuku pehē pe ia *Minister Responsible for Internal Affairs*. Ko hono 'uhinga Sea he na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'a e Pule'anga ke to'o 'a e potungāue ko enī 'o 'ave mei he *Internal Affairs* ki he Potungāue 'a e Palēmia. Ko e 'uhinga ia na'e fokotu'u pehe'i ai ke, ka 'i ai ha nga'unu pehē 'i he kaha'u 'oku 'atā pē ia. He kapau leva 'e tohi'i fakapapau ia ki he *Internal Affairs* 'e loka'i ia he lao ke tu'uma'u ai. 'UHINGA ia pē 'oku tonu koā 'eku manatu 'Eiki Minisitā Lao.

Lord Fakafanua: Sea ko e tokoni atu pē ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u ke fakatonutonu 'a e 'asi e fo'i lea Minisita ke tatau 'ene tu'u kotoa he Lao

Lord Fakafanua: 'O kapau ko e taumu'a ia 'o e fa'u ko enī 'o e fo'i lao 'oku tonu leva ke fakalahi 'enau lao fakaangaanga ke fakatonutonu kātoa e feitu'u ko ē 'oku 'asi ai e Minisitā he 'oku kamata pē mei he Kupu 2 ka 'oku kamata e lao fakaangaanga ko enī mei he Kupu 6. 'Oku fakatonutonu ia mei he 6 ka 'oku hā e Minisitā ia mei he 2. 'A ia kapau ko e taumu'a ke fētongi kātoa 'ū fakalea ko ē Minisitā 'oku tonu ke fētongi kātoa he'ene hā ko ē he lao lolotonga ka 'oku monomono pē he lao fakaangaanga ia ko enī 'a e 'ū kupu 'e ni'ihī ka 'oku kei toe 'ū kupu 'oku hā ai 'a e Minisitā Fakalotofonua kapau ko e taumu'a ia 'oku tonu ke liliu kātoa pē.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Ko ia Sea. Ko e taumu'a ia ke liliu ke tu'u pē ke māhino ko e Minisitā ko ē 'oku vahe'i ki ai kae 'oua 'ai ke pau ki he potungāue he 'oku 'i ai pē 'ū lao 'oku pehē Sea. Tohi'i mai pē ko e *Minister responsible for Customs and Revenue* pē ko e, ka 'oku 'ikai ke vahe'i pau ka ko e fokotu'u ia na'e pehē ko e *Minister responsible for Internal Affairs*, 'io *Minister responsible* ki he lao ko iá pea toki vahe ai pē ia ki he Minisitā fē pea ko hono taumu'a 'o'ona ia na'e tu'u ki he kaha'u ke to'o ia 'o 'ave ki he 'ofisi Palēmia pea 'oku tonu e me'a 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Nōpele ke fakatonutonu. 'Eiki Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia. 'Oku 'ikai to e fakatonutonu kātoa ko e *define* pē 'i mu'a he *definition* ko e *Minister means Minister responsible to this act that's it*. Ko e liliu pē ia 'i he *definition* pē ki he Kalake.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i fie pou pou atu pē au. Ko e mahu'inga foki ia 'omai e ngaahi lao pea 'omai e ngaahi fakakaukau lelei. Pea ko u pou pou pē au ia ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e Nōpele he ko 'ene fiema'u ke 'oua 'e 'asi pē ko e fo'i lea ko e Minisitā kae 'ai ke 'alu ke a'u. 'A ia ko e fo'i fakakaukau ...

<002>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ... ‘oku tonu ‘aupito pea . Hangē pē ko e me’a ‘a e Minisitā Polisi. Pea kapau ko e ‘ai ke fakahoko ‘i he tu’unga ko ē. Ko e me’a ko ē ‘oku ou faka’ofa’ofa ‘ia ‘i he fo’i fakakaukau ke ‘oua ‘e pehē mai pē ko e Minisitā. Ka ne pehē mai ko e Minisitā pē ko e *responsible* ki he fo’i lao. Pē ko e Minisitā ‘o e *MIA*. Kae ‘ai ke a’u ke ‘oua ‘e tu’u tētē ‘a e Minisitā. Pea ko e tu’unga fakakaukau ia ‘oku ou pehē ko e fo’i fakamaama lelei ia, pea ko e mahu’inga ia ko ē ’etau fetokoni’aki fakalao. Ko e hā ‘a e founa ‘e solova ai, ke ma’u ‘a e fo’i fakakaukau? Pē ‘e ‘ai ia ‘i he *definition*? Pē ‘e ‘ai ia ‘i he ‘u kupu? Ka ko u fakamālō atu. Poupou atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mou tali ia Pule’anga?

Tali Minisita Lao ki he fakatonutonu ki he kupu 7 e Lao

‘Eiki Minisitā Lao: Sea! Hangē pē ko e me’a na’a ku lave ki ai, ki he *Secretariat* pē ia. Ko e *define* pē ‘i he *definition*, *Minister means* ko ‘eku ‘uhinga ki he, ko e Minisitā ‘oku ha’ana ‘a e fo’i Lao ko eni. Ko e hoko Fakafofongá ko e ‘aho. ‘I he anga e talamai ke ‘alu ki he ‘aho 28. Faka’ofa’ofa ia ka ko ‘etau lau pē ki he ‘aho. Fu’u kuonga eni ‘o e *email*, ko e oma he ‘oku ‘ikai ke kei fai ha ‘alu tahi ia. Kaikehe! Ko e me’a ia ‘a e Fale ni ke me’a ki ai ‘a e kau Mēmipa. Pē ko e hā, he ‘oku ‘ikai ha palōpalema ia ai. Ka ko ‘eku hanga pē ‘o talaatu. ‘Oku fu’u fakalaka ‘a e kuonga ni ia ke tau, kaikehe, ko e hā pē ‘a e me’a ‘e laumālie ki ai ‘a e Fale. ‘Oku ‘ikai ha palōpalema ia ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘a e Minisitā Ako.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Fakataha’anga ni. Ne ‘osi ‘ave ‘e he Pule’anga, ‘a e ngaahi ‘ofisi ke kau pule fakavahe . Pea na’e ‘osi ‘ave ‘a e ngaahi komipiuta. Pea na’e ‘osi fai mo e ngaahi ako ki he kau ‘ofisakolo mo e kau...

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia na’e ‘ave ia ‘anefē Minisitā?

‘Eiki Minisitā Ako: Kuo ‘osi fokotu’u ia. Kapau te ke a’u atu ki tahi kuo ’osi fokotu’u ia ‘i Tongatapu ni, ki he ngaahi ‘Ofisi ‘o e kau Pule Fakavahe.

Sea Kōmiti Kakato: ‘O e Eiki Minisitā!

‘Eiki Minisitā Ako: Kau pule fakavahe . Pea na’e ‘osi ‘alu atu mo e kau ngāue ko eni ‘a e kau ngāue fakalotofonua, ‘o ako’i kinautolu ki he fai ‘o e me’a ko ia. Ko e Fokotu’u ko eni ‘oku fai ‘e Vava’u 16. Ko e Fokotu’u lelei ia. Pea hangē pē ko e me’a ‘a e Minisitā Lao. He ‘ikai ke tau fu’u tali lōloa na’a ‘ohovale kitautolu kuo to e hū ha ngaahi efu ia, ‘i he fo’i taimi lōloa ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ‘Eiki Minisitā! Mahalo ko ho’o fiema’u ke tu’uma’u pē ‘a e 21 mo e 14?

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Oleva pē Sea ka u hanga ‘o fakamatala atu kae ‘oua te ke ue’i ‘eku fakakaukau. Kātaki pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: *Ok*

‘Eiki Minisitā Ako: Hangē pē ko e me’a ko eni ‘a e Minisitā. ‘Oku lava pē ‘o ‘omai ‘i *he scan* pē ko e *attachment*. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke malava ‘e he tangata’eiki. Ko ‘ene fānau ko e poto atu hono ‘omai ‘a e ‘u me’a pehē. Pea ‘e ha’u pē ia ‘o ma’u mai ‘a e ‘aho 21. Pea kapau ‘oku fu’u tomui pēhē ‘a Vava’u lahi ia ‘i he tekinolosia. Pea ‘oku sai ‘a e fokotu’u mai ia ‘a 16.

‘Akosita Lavulavu: Fakatonutonu Sea!

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni! Me’a mai pē.

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Fakamolemole Sea. Na’e ‘ikai ke kau ‘a Vava’u lahi ia ‘i he tufa komipiuta mo e hā? Hā fua ‘a e fo’i me’a ko ē ‘i he tufa ko ē. Vava’u lahi, Niua mo Ha’apai. ‘Ikai ke u lave’i ‘a ‘Eua. Ka ko kimautolu ko eni ‘i Vava’u. Na’e ‘ikai ke mau kau mautolu ‘i he tufa ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia!

Taukave ke tui Pule’anga sū ‘a e kau pule fakavahe & kau ‘ofisakolo mo e faingata’a nau fehangahangai mo ia

‘Akosita Lavulavu: Pea ko u tui Sea. Kapau na’e tufa mai ‘a e ngaahi ‘ofa ko eni ki he kau pule fakavahe pea mo e kau ‘ofisakolo. Pehē ki hono ako’i kinautolu, anga hono faka’aonga’i ‘o e ngaahi me’a ko eni. ‘E malava ke fai ha fetu’utaki pehē. Ka ko u tui Sea. ‘Oku fiema’u pē ke tau tui ‘a e sū ‘o e kau pule fakavahe pea mo e kau ‘ofisakolo. ‘Oku ke mea’i Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e kau pule fakavahe ia pē ko e kau ‘ofisakolo ‘e ni’ihi, ‘oku ‘ikai ke si’i nofo ‘enau fānau mo kinautolu. Mali atu kinautolu ia ki muli. ‘E anga fēfē ke nau si’i lava ‘o *scan* mai mo e hā fua Sea. ‘Oku ‘ikai ha me’angāue fe’unga ia, ke nau ngāue ‘aki ke lava ‘o fakahoko lelei ‘a e ngaahi fetu’utaki. Tahā ‘e tali ‘e he ‘Eiki Minisitā ia ke fetu’utaki telefoni mai ha pule fakavahe pē ‘ofisakolo, ke ‘oatu ‘ene tali. ‘E fiema’u pē...me’angāue fe’unga ke nau ngāue ‘aki. Ke lava ‘o fakahoko lelei ‘a e ngaahi fetu’utaki. He ‘e taha ‘e tali ia ‘e he ‘Eiki Minisitā ia ke fetu’utaki mai. Fetu’utaki telefoni mai ki ha pule fakavahe pē ‘ofisakolo, ke ‘oatu ‘ene tali.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea! Ke u ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga. Ko ‘eku fanongo ko eni ki he Fakafofonga. ‘Oku ne tali ‘e ia ‘a e fo’i ‘aho ‘oku ‘omai ai ‘a e fo’i Lao. Ka ‘oku fiema’u ha Komipiutakomipiuta. Ko ia ai ke ke ‘ofa mai ‘Eiki Minisitā ... ‘oku ne tali pē ‘a e fo’i Lao, ka ‘oku ‘ikai ha komipiuta. Na’e ‘ikai ke nau si’i kau ‘i he tufa. Ko ia koā Fakafofonga Vava’u? Ko ho’o fiema’u ia kae tali ‘a e ..

‘Akosita Lavulavu: Ko ia kotoa Sea! Kae kei fiema’u pē ‘aho ke fakalahi he ‘oku manatu’i foki Sea, ‘oku fiema’u ke ako’i kinautolu hono ngāue’aki... Ka ‘i he taimi ‘e ni’ihi ‘oku matemate ‘a e ‘uhila ‘i Vava’u ...

<004>

Taimi: 1450-1455

‘Akosita Lavulavu: ...he’ikai ke kei *connect* ma’u pē ‘a ia Sea ‘oku ou ko e kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Hou’eiki Pule’anga ke nau laumālie lelei mu’a hiki hake ‘a e ngaahi ‘aho

ko eni ke tokoni mai ki he kau pule fakavahe mo e kau 'ofisakolo ko eni ko ē pea mei Tokelau mama'o, Vava'u, Ha'apai ko ia, fokotu'u atu Sea.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu ai pē mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 17.

Poupou ke fakalōloa 'aho ki he 28 koe'uhi ko e faingata'a he ngaahi 'otu motu

Vātau Hui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko e kau eni ia 'i he lao faka'ofa'ofa eni ia 'i he vakai 'a e motu'a ni, pea 'oku ou tui 'oku tau to e hanga ai 'o to e tuku atu 'a e faingamālie lahi ange ki he kau 'ofisa fakavahefonua pea mo e 'ofisakolo. Ko e tu'u 'a e motu'a ni Sea, ko 'eku fie poupou pē ko hono 'uhinga pē 'o'ona Sea ko e ko Niua foki ko Niuafo'ou 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha motu, ko Niuatoputapu 'oku to e 'i ai 'a e ki'i motu ai ko Tafahi. Pea ko e taimi ko ē 'oku fa'a fakatokanga matangi ai pea 'ite'ita 'a e ki'i taulanga, 'oku 'ite'ita 'a e ki'i taulanga ia 'i ha uike 'e ua uike tolu, kā 'ilo ange kuo pehē ia Sea, pea ko e si'i nofo ai pē mātou ia 'i Tafahi kala pē ke te 'ilo ha me'a ia ki Niua, 'a ia ka 'osi 'a e fo'i 'aho ia 'e 14 ko eni ha feinga 'a e kau 'ofisakolo pē ko e me'a ko eni ke fai mai 'enau tangi, pea 'oku 'ikai ke ngata ai Sea, ko Niua 'oku nau kei ko e ki'i faingamālie ko ē 'oku nau fetu'utaki mai ai ko e ki'i *WiFi* mahalo 'a e *TCC* 'oku 'omi, pea ko e mālō pē 'ilo' i kā 'oku 'ikai ke pehē ia 'oku hoko 'ohovale pē ku o mate, 'ohovale pē kuo mo'ui. Ko e vakapuna 'ohovale pē ku o hokohoko atu 'ene ki'i puna, kā ko e vaka tahī pē mahalo 'oku pau tehe kā 'oku mahina ia 'e taha 'i he taimi ni, Sea mālō 'aupito 'a 'ene a'u 'a'ana 'o māhina 'e taha kā 'oku ou kole atu ki'i fakalōloa'i si'i pē ke a'u ki he 'aho 28 kae lava 'amatou 'o ki'i kau mai mu'a Sea 'i he faingamālie ko eni, ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 'Eua 11.

Tokanga pe 'e ala lava ke fakatokolahi kau 'ofisakolo

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato Sea. Ko e ki'i kole fakamā'ala'ala pē ia kā 'oku ou tui au 'oku mahino 'a e lao ia ko eni pea 'oku ou poupou atu au ke tau tali. Ko e ki'i kole fakamā'ala'ala pē 'Eiki Sea he ko e taha 'i he ngaahi hoha'a 'i he fa'a 'ohake 'i he ngaahi, 'o kau pē ai 'a motu ia, ko e tokolahi ko ē 'o e kau 'ofisakolo pea mo e kau pule fakavahe 'i he ngaahi vāhenga, te u fakatātā 'aki pē 'e au ia hangē ko e Tongatapu 1, 2, 3, ko e ngaahi kolo lalahi eni ia, lalahi 'aupito, lalahi ange ia kapau 'e fakafehoanaki ki 'Eua ki he nofo fakakolo ko ē 'a 'Eua, 'oku 'i ai hono 'ofisakolo 'o'ona ia, kā ko e 'uhingá 'oku fu'u tokolahi 'a e kakai, pea 'ikai lava ke mapule'i lelei 'e he 'ofisakolo 'e toko taha mo e pule fakavahe 'e toko taha, pea 'oku 'ikai ke tau tukuaki'i 'etautolu ia 'a e hoko 'a e ngaahi palopalema ko eni fēkau'aki pea mo e *drugs* mo e me'a, hā fua 'i kolo ni, he 'oku tau tui kapau na'e to e tokolahi ange 'a e kau 'ofisakolo tau pehē 'o hangē ko Ngele'ia, 'ofisakolo 'a Ngele'ia, 'ofisakolo 'a Pahu ko Halaleva, pea nau toki ngāue fakataha.

Ko 'eku fie 'ilo pē 'aku ia ki he Minisitā ko ē na'e ha'ana 'a e Potungāue, pē 'oku ko fē taimi 'oku ala lava fakahū 'a e me'a ko ia 'i he lao ko eni pē 'oku toki hū mai ia 'i ha feitu'u kehe, he 'oku amanaki ke u kole mai au ke to e 'ai moha Pule Fakavahe 'e taha 'i motu. 'Oku lava 'o hū 'i he lao ko eni pē 'oku toki hū mai ia 'i ha feitu'u kehe. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku ou fie tu’u pē au ‘o pou pou atu ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a ‘Eua 11. Ko ‘eku fakatātā pē eni homau ki’i kolo ‘a Vainí, ‘oku te’eki ai ke u sio ha fu’u kolo lahi faka’ulia mo’oni. Ko e faka’ofa atu ‘a e ‘ofisakolo ia ko eni ‘ene feinga mei he fu’u mui’i kolo ko ē ki hē. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pē ko ‘etau ‘ai ‘i he lao ko eni, kā ‘oku ne *address* ‘e ia ‘a e *issue* mo’oni, ke tau sio fakalelei ‘oku hangē ko ‘etau ‘ai ko ē ‘apiako te tau ako ha ‘apiako ‘oku pule’i ‘e ha pule ako toko 100 ke tatau mo e toko 2000, ‘a ia ‘oku ou pou pou au ki he fo’i palopalema ko ia, hangē ko ene me’a pē te tau ‘ai ‘a e fo’i lao pē ko fē feitu’u kehe kā tau sio fakalelei ki he palopalema ko ia he ‘oku mo’oni ia. Ko ‘eku talanoa pē eni homau kolo ‘a Vainí. ‘Oku te’eki ai ke u sio ha kolo lahi faka’uli’ulia mo’oni, ke fakatatau ia ki ha kolo ‘oku tokosi’i...

Mo’ale Finau: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā te ke tali ‘a e tokoni? Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Mo’ale Finau : tau talatala ai leva, ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko hoku kolo ko ē ko Ha’ato’u, ‘a eni ko ē ‘i Pangai, ‘oku ‘ofisakolo taha pē ia mo Pangai. Ko Ha’ato’u ia ko e fu’u kolo lahi faka’ulia, ‘a Ha’ato’u. Ko Pangai ia, ko e fu’u kolomu’a ia, kolo lahi. Ko ia, Sea, ‘oku ou pou pou au ki he Minisitā pea mo e Fakafofonga. Ko e me’a pē ‘oku ki’i tatūsia ai ‘eku fokotu’ú, ‘Eiki Sea, koe’uhí he ‘oku mahu’inga pē foki ‘etau ma’u’anga pa’anga, mo ‘etau sēnití. Kaikehe, ‘oku ‘ohake pē foki e me’a ko eni, koe’uhí he kuo ngāue e Pule’angá ke palani ‘etau lele lōloa, ke fai mo fokotu’u kae lava ke to e maau ange, ‘Eiki Sea, ‘a e me’a ko iá. Pea mo e taha pē, ‘Eiki Sea, ko ‘eku ki’i fakahoha’asi ki he me’a na’e me’a ki ai e Minisitā Akó ‘anenai. Mālie’ia ai. ‘I he ‘osi fokotu’u ko ē, ‘ū ‘ofisi ko ē, ‘ofisakolo mo e pule fakavahe ‘o Tongatapu ni, kae ‘ikai ke fokotu’u ha ngaahi ‘ofisi pehē ‘i Ha’apai, ‘Eiki Sea. Pea te u ‘oatu e ki’i me’a ko eni, ‘Eiki Sea, ko e me’a ‘oku na tatau. Ne u sio hifo he *news* na’e foaki mai ‘e Siaina ‘a e palau ‘e 4, ko e me’a ‘oku na tatau mo e fa’ahinga vahevahe ko ē. Kiate au, Sea, ‘oku ki’i tele ia he vahevahe ta’etaaú. Sea, ngaahi ‘elemēniti ‘o e temokālati, pea mo e ngaahi fonua sivilaise ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i ‘elemēniti ‘oku ui ko e *justice*, mo e *fairness*.

‘Oku ‘i ai e Minisitā heni, ‘e ‘ikai ke u ngāue’aki hono hingoa, ka ‘oku ou fakamālō ki ai. ‘Oku ne fa’a ‘omai e ki’i fo’i sētesi ongo faka-‘Otua, fo’i sētesi. Ko e Minisitā ko ē *MEIDECC*. Ko ia ‘oku ne fa’a talamai e me’a ko iá kiate au. Sai pē ke u talaatu ai pē.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ‘i ai ha’o kole, Fakafofonga?

Mo’ale Finau : ‘Io, ‘Eiki Sea, ka ko ‘eku poini. ‘Oku ‘i ai mo e palau ‘e 4, na’e foaki ki he ‘Eiki Palēmiā ‘e *Dongguan city*. Ka ko e ‘omai ki he Pule’anga. Kuo u fanongo hake he ongoongo, ‘Eiki Sea, ‘oku pehē ni. Ko e palau eni ‘e 20, palau eni ‘e 20.

Vātau Hui : Sea, ko 'eku ki'i fakatonutonu pē mu'a, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu eni, Fakafofonga. Me'a mai 17.

Vātau Hui : Sea, 'oku 'i ai ha kaunga 'a e palau mo e me'a ki he 'etau kupu'i Lao ko eni 'oku tau talanoa ki ai. Sea.

Mo'ale Finau : Sea, 'oku 'ikai ke fanongo ia ki he me'a 'oku ui ko e *comparison* 'a honofakatatau 'o e me'á, kae toki tu'u hake 'o fai 'ene me'a.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, kātaki pē 'o foki mai ki he 'etau poini.

Mo'ale Finau : Ko e 'uhinga ia, 'Eiki Sea, na'a ku lave ai ki he me'a ko ē na'e me'a ki ai e Minisitā, 'a e langa ko ē 'ofisi heni, kae hala 'a Ha'apai, 'oku tatau ia mo e 'omai e palau ki heni kae hala 'a Ha'apai

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga, 'oku ou tali e fakatonutonu 'a 17, ka ke me'a mai he 'etau Lao, ka 'oku fiema'u ke tau tali.

Mo'ale Finau : Sai pē, Sea, kau foki. Ko e *principal*, 'Eiki Sea, fiema'u e *principal* ke tatau. Tatau pea *apply* tatau. He ko e anga

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, kole pē mu'a pē 'e lelei ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga, mei Ha'apai 12.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga 'oku tali e tokoni 'a e Minisitā?

Mo'ale Finau : Ke 'osi ai leva 'Eiki Sea, he 'oku toe e miniti 'e 2. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki, mou kātaki, tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato, Hon Veivosa Taka ki hono me'a'anga)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, mālō ho'omou fakalaumālie, 'Eiki Minisitā me'a mai.

Fokotu'u ke tu'uma'u fo'i lea Minisita pea tali ke fakalōloa 'aho mei he 21-28

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea. Ko e tali pē 'a e fakatonutonu 'uluaki ka 'oku 'i ai pē ki he *Secretariat* ke manatu'i pē 'oku 'i ai e *interpretation clause* pē ia hena.

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisitā Lao: .. ke hū atu ai 'a e Minisitā kae ngāue'aki e Minisitā. 'Oku 'asi ia 'i he 2 mo e 5, *section* 'oku refer ki he *Minister for Internal Affairs* ē, ke tauhi pē ia. Pea ko e uá, ngali faingamālie pē 'a e fokotu'u kole mei he Fakafofonga Vava'ú, ka 'oku hanga 'e he Fakafofonga Niua 'o to e faka'ata 'o mahino ange 'oku ngalingali ko e 'ahó 'oku fē'unga pē, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia pē te ne liliu 'e ia ha me'a 'i he Laó. Ka 'oku ne hanga 'atu ha faingamālie ke a'u ai e ongo me'a ki Niuá, 'aho 28 'i he ongo liliu ko ena na'e fokotu'u 'e he Fakafofonga mei Vava'u. Mālō.

Fakamā'opo'opo ngaahi liliu ki he Lao

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. 'A ia ko e 21 liliu 'o 28, 14 liliu ia 'o 28. 'A ia 'oku tali ia. Mou ki'i me'a hifo ai pē Hou'eiki ke 'alu fakataha atu ai pē Kupu ko iá. Fo'i laini fakamuimui, mou ki'i me'a hifo ange pē ki ai pē 'e to e fakatonutonu mo ia. 'Oku 'ikai ke u lava au 'o pu'aki e fo'i lea faka-Tonga ko ení. Ka ko u lava au 'a hono liliu fakatonutonu ke 'oatu e fo'i Kupu ko ia. 'A ia ko e fo'i lea ko e **aongafangatuku, aofangatuku**. Ko ia, ke mou me'a ki ai ke to e kau atu pē ia Minisitā 'i hono fakatonutonú, fakakalama pē. Sai, Hou'eiki mahalo ko e ngaahi me'a pē ia 'oku mou laumālie ki ai ke fakatonutonú. To e 'i ai ha me'a 'e, me'a mai Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Fokotu'u atu mo hono ngaahi fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u eni, Hou'eiki. Kalake, tau pāloti. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau tali e Lao ...

'Akosita Lavulavu: Sea fakamolemole, to e ki'i fakatonutonu si'isi'i pē. 'I he Fika 7, Kupu 6 (8) 'oku 'i ai e 'ū lea ai ko e 'ata. Ko u tui 'oku tonu ke 'atā.

Sea Kōmiti Kakato: Laini fiha fakafofonga.

'Akosita Lavulavu: Laini Fika 5.

'Eiki Minisitā Polisi: Na'e 'osi 'ai ia 'anenai Sea, mo'oni pē.

'Akosita Lavulavu: 'Ai kātoa he 'oku hokohoko 'ene 'así.

Sea Kōmiti Kakato: 'A e Minisitā, ko e hā e me'a 'oku,

'Akosita Lavulavu: 'ata, 'A ia 'oku tonu ke 'atā.

Sea Kōmiti Kakato: 'O, 'io, 'io 'oku kau ia 'i hono,

'Akosita Lavulavu: 'A ia 'oku ki'i hokohoko 'ene 'asi hifo he fo'i Laó. Mālō.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 14/2019

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali e Lao ni, Fika 14/2019 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisakolo 2019 mo hono ngaahi fakatonutonu. Mou fakahā'aki ia hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Samiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Oku loto ki ai e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato: Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki tau hoko atu ki he 4.4 Fika 11/2019.

Lao Fakaangaanga fika 11/2019

Lao Fakaangaanga ki he, ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2019. Me'a mai Minisitā Polisi

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō kae fakahoko atu mu'a 'a e Lao ko ení. Ko e Lao eni Sea na'e 'osi fakama'ala'ala 'e he motu'a ni 'i he 'olunga'i he Fale Alea. 'A ia ko e Lao 'oku 3. Lao Fika 11, Fika 12, 13 e 2019 'oku nau fekaukau'aki. Ko e Lao tefitō ena 'a e Fika 11 'e Hou'eiki. 'A ia ko e Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 'o e 2019. Hou'eiki 'oku 'ikai ko ha tukuhau fo'ou eni. Ko hono fakamā'opo'opo pē ia 'o'ona 'o e ngaahi Kupu 'i he ongo Lao ko ē Fika 12 mo e 13. 'A ia ko e Lao Tukuhau Pa'anga Hū Mai pē ko e *Income Tax*, mo e Lao ki he Tukuhau Ngāue'akí pē ko e *CT* pē ko e *Consumption Tax*. Ko e ngaahi Kupu ko ē he ongo Lao ko iá, 12 mo e 13 'oku fekau'aki mo e *administration* pē ko hono fakalele 'o e ngāue. 'Oku hiki ia mei he ongo Kupu ko ia 'o fakapekia 'a e ngaahi Kupu ia ko iá he Lao 12 mo e 13, hiki kātoa ia ki he 11. Ko e me'a 'oku ui ai e Lao ko iá ko e Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e *Administration* 'o e ngaahi ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 'o e 2019.

<001>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: ... 'o e feinga 'a e potungāue ke 'i ai ha fo'i lao pē taha te ne lava *administer*

pē pule'i 'a e pa'anga ki he Lao ki he Pa'anga Hū Mai e *CT* mo e pa'anga hū mai 'i he *income tax* pē ko e vāhenga ē. 'A ia 'oku fakapekia e ngaahi Kupu he 12 mo e 13 hiki ia ki he Lao Fika 11. Ko hono *revise* eni 'o e lao ko ení 'e Hou'eiki talu mei he 2002. 'Oku lahi hono ngaahi kongokonga pea ko e 'uhinga ia na'e *present* ai 'a e potungāue ki he Fale Aleá fekau'aki mo e Lao ko ení ke tokoni atu pē kiate kimoutolu 'e Hou'eiki pea ko u 'i heni mo e Fakafofonga Lao e Potungāue ko

e tokoni atu kiate kimoutolu kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou fehu'i ke mou fiemālie 'aupito kae toki tukuange 'a e lao ko ení. Ko e anga ia e ki'i puipuitu'a fekau'aki mo e 'ū lao ko ení Sea mālō e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki ...

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai : Ko e ki'i fakamolemole pē Sea ka u ki'i to e 'oatu pē ki'i puipuitu'a. Ko e lao ko ení na'e kamata 'a e fakamā'opo'opo 'o e ngāue ko ení Sea 'i he taimi ia e 'Eiki Minisitā Mālōlō pē ko e Fakafofonga ko ení 'a 'Eua 11. Pea na'e maau ko ē lao 'osi teuteu hū mai he ngaahi Kōmiti Laó teuteu ke hū mai ko ē ki Fale Alea pea vēteki e Fale Alea ia. Pea tu'utu'uni ai ke foki e lao 'o to e ha'u fo'ou ka ko 'ene ha'u ko ení 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia 'e to e liliu. Ko ia pē ia tu'u tatau pē. Pea ko e fokotu'u atu ia Sea kuo fuoloa 'ene fou mai 'i he halanga tatau.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11.

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Mālō.

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato 'Eiki Sea. Ko u tu'u pē au ia ke poupu ki he lao 'oku 'omai he 'e 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Sea. Ko e Lao ko ení e Tukupau 'a ení ko ē 'oku ngāue'aki ko e Lao ia he 2002 ka ko e taha pē ení ia e ngaahi fiema'u ki he *reform* 'a ē ko ē 'oku lolotonga fakahoko pē ia he Pule'anga 'o e *public sector* pea ko e mataotao tatau pē ení Sea na'a ne 'uluaki fa'u ko ē Lao ko ē 2002 na'e fakapa'anga pē ia he 'e *UNDP* 'o ne fakakakato e ngāue ko ení pea na'e 'osi fai pē pea mo e talanoa pea mo e *stakeholders* pea mo e kau pisinisi 'i hono fakalelei'i 'o e lao ko ení.

Taumu'a tefito Lao ke mahino, to e ma'opo'opo & nounou ange & fakahū mai ngaahi tautea

Ko e taumu'a tēfito pē ia hangē ko ia na'e 'osi lave pē ki ai 'a e ki'i *presentation* na'e fai mei he 'ofisi ko hono feinga'i ke to e māhino ange *simple* to e fakamā'opo'opo ke māhino pea nounou pea 'i ai pea mo e fakahū pea mo e ngaahi tautea. 'Oku fiema'u e ngaahi tautea ia he tānaki pa'anga ke ne hanga 'o faka'ai'ai ko e tānaki tukuhau he taimi ni Sea 'oku nga'unu 'a māmani pea mo Tonga ni ki he tukuhau loto lelei. 'A ia ko hono faka-Pilitānia ko e *voluntary compliance*. 'A ia 'oku tuku pē ki he kau tukuhau ke nau fai mai 'enau fakamatala pea tau falala ki ai ko e totonu ia. 'Oku fai pē 'a e ngāue ia 'a e potungāue 'o toki takai atu 'o vakai'i. 'A ia 'oku nau pehē ko e founga e tānaki pa'anga fe'unga ia mo e 'aho pea ko hono ola 'oku fakafiemālie. 'Oku lahi ange e pa'anga ko ē 'oku tānaki mai. Pea hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā na'e 'osi maau pē ia ke fakahū mai he ta'u 'e ua, tolu ko ení kuo 'osi ka ko e 'uhinga ko e ngaahi *issue* na'e hoko. 'Eiki Sea ko u tui ko e, 'oku 'osi hā māhino ia he fiema'u ke fakalelei'i e tānaki pa'anga pea 'oku 'asi pē ia mei he ola e kuohili 'alu ke lelei ange maau ange pea ko u tui ko e lao ko ení 'e tokoni lahi ki he Pule'anga fakahoko fakalelei hono fatongia ki he fonuá, tānaki e tukuhau ko e 'uhinga ko e ngaahi ngafa fatongia 'o e Pule'anga. Ko ia ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea e lao ko ení ke tau tali.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ako: Poupou.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u eni pea ‘oku poupou. Me’a mai 17.

Fakatonutonu ki he kupu 3 ‘o e Lao

Vātau Hui: Sea ‘oku, tapu pē mo e Feitu’u na Sea. Ko e ki’i fakatonutonu si’i pē eni ia Sea he ‘oku ou poupou au ia ki he lao ka ko e, kapau te mou me’a hifo ki he peesi 17 fika 3 ko ena he, ‘i he peesi 17 pē ‘oku ‘i ai e ki’i fo’i sētesi ko eni **kuo pau ke ‘oatu ‘e he minisi taha fanongonongo tohi**. Sea ko ‘eku fokotu’u atu pē ke fakatonutonu ange mu’a ‘a e ki’i fo’i konga sētesi pē ko ia ke tau ma’u tatau.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e kupu konga fiha ia ?

Vātau Hui: Peesi 17 Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Kupu 5 pē ko e 6 ‘oku ‘i ai e ...

Vātau Hui: Kupu, fika fā.

<002>

Taimi: 1535-1540

Vātau Hui: Ko e konga hono tolu.

Sea Kōmiti Kakato: Konga 4.3

Vātau Hui: Peesi 17, 1. **Kuo pau ke ‘oatu ‘e he Minisitaha fanongonongo tohi. Minisi taha.** Sea! Ke fakatonutonu’i pē mo ena.

Sea Kōmiti Kakato: Ke to’o ‘a e fo’i lea ko eni, kae tukupū ki ai ‘a e **ha**? Minisitā ē?

Minisitā Mo’ui: Sea! Ko e fakamavahe’i pē ‘a e **ha** mei he Minisita, **Minisitā** ha fanongonongo.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e to’o ‘a e **ha**.

Vātau Hui: Mahalo ko e ki’i mavahe pē ‘a e **ha** Sea.

Sea Kōmiti Kakato: *Ok!* Mālō 17 ho’o tokoni. Ko eni kuo fokotu’u mai ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e ngaahi ngāue Tanaki Pa’anga Hū Mai ‘o e 2019. ‘E 15! Me’a mai!

Fokotu'u ke hiki tautea he pā'usi'i e tukuhau

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea! Tapu mo e Feitu'u na mo e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea. Ko 'eku vakai pē 'a'aku ia, ko e me'a eni ia ki loto 'i he kupu 89. 'A ia ko e kupu 89, kupu si'i (2). 'E ala mo'ua ha taha totongi tukuhau ki ha tautea 'oku tatau ki he 300. Sea! Mahalo 'e fu'u lahi hono pausi'i 'a e me'a ni. Tonu ke tuku hake ki 'olunga 'a e tautea ko ia. Pea ke tuku 'aupito 'a e kākā 'i he me'a ni he 'oku tau fiema'u. Ko u fokotu'u atu Sea, kapau 'e lava ke

Sea Kōmiti Kakato: To'o 'a e 300 'oku a'u 'o 15?

Sāmiu Vaipulu: Hiki hake ke tatau pē mo e 89 (b). Hiki hake ki he 1000. Ko e anga pē ia 'eku fokotu'u Sea. Hangē kiate au ia, 'oku ki'i taka lahi 'i he taimi ni ia, hono pā'usi'i 'a e tukuhau Sea. Pea 'oku totonu ke 'ai ha fa'ahinga tautea 'oku ki'i mafamafa. Ko e 300 ia 'oku hangē ha kai 'aisikilimi. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Tali Pule'anga lahi fa'a kole ke holo 'uhinga ai 'ene 300 e tautea

'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea 'oku ou faka'apa'apa lahi au ki he me'a ko eni 'a e Fakafofonga Vava'u 15. Fakamālō 'i he tokoni Sea. Ko e anga ena 'a e fakakaukau ho'omou Potungāue Tukuhau. Ko e fanga ki'i *minor offences hangē* ko ia ko e 'ikai fakahā 'a e tatau mo'oni 'o e Tohi Fakamo'oni Lesisita, Tukuhau Ngāue'aki. 'A ia ko e fanga ki'i me'a ia 'oku tonu ke fakapipiki he falekoloa . Kapau 'e 'ikai ke ngāue'aki 'a e me'a ko ia. Pea ko hono tautea 'o'ona ko e pa'anga 'e 300-. Ko e taha ia 'a e me'a na'e fa'a tokanga ki ai 'a e Potungāue Sea. Ko hono 'ai 'a e tautea pehē ni. Kuo 'alu 'o fu'u lahi pea kole ke holo, holo. Ka 'oku 'i ai 'a e faka'apa'apa lahi ki he me'a ko eni 'a Vava'u 15. Pea kapau 'oku pehē ke hiki. 'Oku 'i heni 'a e motu'a ni, ke fanongo atu. Ko e ki'i me'a pē 'e taha 'oku ou fakatonua ai 'a e Sea. 'Osi mātā'ā 'e he motu'a ni 'a e me'a ko eni. Ko e ō atu ki he ngaahi falekoloa. Ko e ō atu ho'omou mātu'a ngāue tokoni ko eni 'i he Tukuhau'i ki he ngaahi Falekoloa. 'Eke ko ē 'a e la'i tatau ko ē 'a e Tukuhau *Certificate* 'oku fakapipiki 'i he Falekoloa. Hae ia 'e he ni'ihi,'o nusunusi 'o lī 'i he veve, kae loka 'a e matapā kae 'oua 'e lava 'a e kau ngāue 'o hū atu. Ko e kumi pē ko e fē 'oku nau lesisita CT pē 'ikai? 'A ia 'oku ou poupu ki he me'a ko ia, Fakafofonga 'o Vava'u 15. Kapau ko ia pea tuku hake mei he 300 'o 3000 pē ko e hā e me'a 'a e Hou'eiki. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā! Ko e hiki 'o 1000. 'A ia ko e tautea ko eni, ko e feitu'u pē 'oku 'asi ai 'a e 300 'e liliu 'o 1000. He 'oku 'i ai foki 'a e tautea ia pē ko e fo'i kupu'i lao pē ko eni.

Tevita Lavemaau: Sea! Ki'i tokoni atu pē.,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11.

Kole fe'unga pē tautea 300 ke faka'ai'ai pē fengaue'aki mo e kau totongi tukuhau

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea mo e Hou'eiki. Ko e 'ai ko eni 'a e 'u tautea. Na'e 'osi fua tautau 'Eiki Sea, ki he mafatukituki 'o e maumau'i 'o e Lao, 'a e ngaahi tautea. Ko hono fakalelei'i ko eni. Na'e 'osi *relative*. Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea, 'oku mahu'inga 'i he ....

<004>

Taimi 1540-1545

Tevita Lavemaau: ....tukuhau, kā 'oku fu'u lahi 'a e tautea, pē ko e *penalty*, 'oku malava pē 'a e *tax payer* ke ha'u 'o kole, pea ko e me'a ko ē 'oku hoko 'ikai ke ma'u ha sēniti ia, 'oku to e *waive* ia, 'oku sai ange, kuo 'osi fakafuofua'i ia pea mo e fale'i 'a e Kōmiti Lao, tolungeau (300) kae totongi laka ange ia 'i he tahaafe (1000) 'osi ko ia pea to e ha'u ia 'o kole ki he 'Eiki Minisitā pē ko e *CEO* ke tātā pē mu'a he 'oku 'ikai ha seniti ia 'oku ou fokotu'u atu pē 'e au ia tau tali pē mu'a 'a e tolungeau(300) ke tau kamata 'aki ia. He ko 'etau feinga eni ke faka'ai'ai 'a e kau *tax payer* ke nau 'unu mai, ke tau ngāue fakataha 'o 'oua 'e fakailifia'i nautolu. Ko e hangē eni ia ha faka'ai'ai atu ko ē ha fo'i kāloti, mou 'unu mai ke tau ngāue fakataha, 'oua 'e 'ai ke tautea'i, kā toki 'i ai ha fu'u maumau ku o fu'u lahi 'aupito pea kuo pau pē ke tautea'i ia.mālō 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Vava'u 15.

Taukave ke hiki ke fakasi'isi'i faihia fai'ilo'ilo pau he totongi tukuhau

Sāmiu Vaipulu: Ko e tautea Sea ko e me'a ke ne fakahehengi 'ene pē ko e 'ai ke 'oua 'e to e fakahoko 'a e fakakaukau pehē. Ke me'a hifo Sea, ki he hokohoko koē kupu 89 'alu hifo ki he kupu si'i (3), ko e ta'e'ai 'o e 'inivoisi totonu. Ko e matu'aki kākā faifai'ilo pau ia hono 'ave 'o 'ikai ke 'ai 'a e me'a totonu. 'Oku totonu ia ke ko e ni'ihī eni mahalo 'oku totonu ko ē ke tautea lahi taha he koe'uhi ko e pa'anga ia 'a e fonua 'oku tu'utu'uni 'e he kupu 18 'o e Konisitūtone ke nau totongi mai, kuo nau kākā nautolou kae fua ia 'e he kakai toenga 'o e kakai 'o e fonua.

Ko e me'a pē ia 'e 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u ia 'e au ko e 'uhinga 'a e fo'i tautea ke ne lava 'o fakahehengi'i 'a e ni'ihī ko ē 'oku nau fa'a ngāue'aki ke tuku, 'oua na'a fai 'a e founga ko ia he'e mo'ua ai, pea 'e kovi ki he'ene pisinisi. 'Oku ou manatu au Sea, ta'u 'e taha, 'oku ou pehē mai 'i kolo 'oku ou sio 'oku tāpuni 'a e pisinisi pē 'a e motu'a pea u 'ai ko ē ke u tā ki ai 'i he pongipongi 'e taha mo ene a'u mai 'a e matāpule ko eni, 'eke atu talamai ko e tāpuni 'e he tukuhau. Pea fai 'a e kole ia ki he 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ko ia 'o faka'atā ke lele pē kae totongi 'i he pau ke 'osi kimu'a 'i he 'aho 30 ko ē 'o Sune, 'a ia ko e faka'atā ia ko ē 'oku 'atā pē ia ki ai 'a e lao ko eni. Pea ko e 'ai ko ē ke 'alu 'a e motu'a ko u to e ui atu, ei, kātaki 'o foki mai, foki mai ia 'oku ou talaange ko u fanongo ai ko e lele ko ē 'a e pā 'ohovale pē kuo hū atu 'a e tama ia, kole ke tā 'a e fo'i fasi ko e "Si'i Lolo," tāa'i koē fo'i fasi vilo mai 'a e *owner* 'o saute kātoa he kau kona ko ē he pā. 'Oku ou talaange ngata ia 'i he 'aho ni 'oua na'a to e tā 'a e "Si'i Lolo" pea ke vilo mai 'o saute, 'uluaki totongi 'a e me'a ko ē 'a e Pule'anga pea toki fai 'a e 'ai 'a e si'i lolo Sea.

'Oku mahu'inga 'ēiki Sea ke fakahehengi'i 'a e ni'ihī ko ē he ko e tukuhau ia 'oku 'osi 'ilo pē ko e me'a 'oku pau ke fai, kā 'oku fai pē hono pā'usi'i. Ko e 'uhinga pē ia 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke u 'uhinga au ki ha taha, ko 'eku 'uhinga 'Eiki Sea, ko e pa'anga ia 'a e fonua 'oku tonu ke, pea kapau he'ikai ke tau fai pehē 'e tokolahi ai pē kau tama ia te nau toutou fai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia. Me'a mai Ha'apai 12.

Fokotu'u ke 'ai ha ako kuo pau ke totongi 'a e tukuhau

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e tukuhau foki ko e fatongia foki ia 'o e kakai 'o e fonua, pea ko hono mo'oni 'Eiki Sea, 'oku totonu ke fai 'a e ngaahi ako pea mo e ngaahi 'ū me'a ko eni ke fakamānako. Sea 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'oku 'ikai ko ha me'a ifo 'a e totongi tukuhau, ki he anga 'o e ngāue 'a e kakai, he ko e kakava foki ia 'o e kakai. Sai 'i he taimi tatau kuo pau ke mahino ki he tangata'i fonua kotoa pē, kuo pau ke tau totongi ha'atau tukuhau ke ngaahi 'aki 'a e hala, ko e uafu, ko e taimi ko ē 'oku mahino ai ki he tangata'i fonua 'a honau ngafa ki he fonua, 'oku si'isi'i ha taimi ke nau hanu kinautolu Sea 'i he totongi tukuhau. Ko e taimi ko ē 'oku fakahingoa ai 'a e ngaahi fo'i me'a pau...

<005>

Taimi: 1545-1550

Mo'ale Finau : ... ki ha fo'i tukuhau, 'osi nofo pē kakai ia 'o fakatu'otu'a mai. 'E sai e me'a ko ē, koe'uhí he 'oku fakahingoa mai. Tau pehē, hiki e loló, totongi e tukuhaú, ko e halá. Pea kapau 'oku luoluo e hala ia, 'e mamahi e kakaí.

Taukave ke tu'uma'u tautea he 300 na'a uesia ha ni'ihí faimo'oni 'enau ngāue

Sai, ko 'eku poiní 'oku pehē ni, 'Eiki Sea, 'oku ou poupuu ki he pa'anga e 300.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Koe'uhí he 'oku kehe 'a e fa'ahinga sio ia ko ē ki he kakai totongi tukuhaú, mo hono fakamanavahē'i ha taha 'oku *drugs*, pē ko ha taha 'oku fai ha fa'ahinga *crime* kehe. He 'ikai ke tau hanga 'o *treat* tatau 'a hono feinga'i ke tautea'i ha taha 'oku faihia pehē, 'o fakapōpula ki he kakai e fonuá, mo ha si'a taha 'oku hā, *genuine*, 'oku 'uhinga lelei pē si'ene māmio holó, he ka ha'u e ki'i tukuhaú, 'osi 'ene ki'i koloa. Kuo pau ke tau fai 'etautolu e faka'apa'apa lahi ki he kakai ngāue. 'Oku tō honau pupuha, 'oku nau mate he ngāue'i e fonuá. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia ke fakamālohi'i, pea 'oku 'ikai ko ha me'a ia ke ta'efakamatala'i ke mahino.

Ko ia, Sea, 'oku ou pehē 'e au ia, hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e fika 15, mo'oni 'aupito pē e 1,000 ka ko u tui na'e 'ikai ke 'ai noa pē he 'e he kau, 'e he kau tangata ko eni 'i he mala'e ko eni 'o e tukuhaú, pau pē Sea, na'a nau fononga mai 'i he, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e Minisitā Polisi. Na'e fononga mai e kau tama ko eni mei he Kasitomu 'i he ngaahi vaa'ihala 'a e tāpuni e falekoloá kae hola, 'a e 'omai 'inivoisi loi. 'Eiki Sea, ko e fa'ahinga nānunga ia, 'Eiki Sea, 'o e hela'ia e kakaí, 'i he 'ikai ma'u ha silini fe'unga ke totongi. 'Ikai ke u hanga au 'o fakatonuhia'i, 'Eiki Sea, ha taha 'oku kākā, Kiate au ia, ka 'i ai ha taha ia 'oku, ko 'ene *intention* 'a'ana ia ke kākā, ko e fo'i 'īsiu kehe ia. Ko e 'īsiu ko u tokanga ki ai, 'Eiki Sea, ke 'oua mu'a na'a tau hanga mu'a 'o *charge* 'o 'ova, ke si'i lavea ai ha ni'ihí ko 'enau lelei taha pē 'ē.

Ko ia ko u pehē ke tau nofo pē 'i loto, 1000, 300, tau kamata ai, koe'uhí ke ongo'i pē he tama totongi tukuhau 'oku 'i ai pē 'ene *contribution*, totonu ke 'ave ma'a e fonuá, kae 'oua 'e fu'u 'ai pehē, 'Eiki Sea, he ko u tui, ko e fo'i fakafuofua ko eni 'a e Lao ko ē, na'e 'i ai hono 'uhinga, 'a e

300 'Eiki Sea. Pea 'oku 'ikai ke u loto ke u to e hanga 'o ue'i e me'a ko iá, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai e fika 11, na'e fai hono fua tautau, pea ko 'enau pehē. 'Ai e 300, palanisi, ke tau kamata'aki, pea ka 'alu atu pē, 'Eiki Sea, kuo a'u ki ha tu'unga, 'osi e ta'u ni, ta'u kaha'u, mo e ta'u ko ē, 'oku 'ikai pē ke nau poto kinautolu, pea tau toki kakakaka hake. Ka ko u fokotu'u atu, Sea, tau nofo pē he 300. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u tokoni atu. Sea, tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipá. Ka u, na'a ku fanongo pē au 'i he fakakaukau ko ení, pea u pou pou ki ai. Ko e taumu'a lahi 'o e lao ia ko eni, ke ne hangē 'oku ne faka'ai'aia kae tuku ā hono fakailifia'i e kakaí. Pea tui 'aupito au ki he fakakaukau ko iá ka 'oku 'i ai e fo'i maama fo'ou ia 'oku hanga 'e he Vava'u 15 'o 'omai kia tautolu, pea 'oku totonu, ke tau, ko e hā 'etau me'a 'e fai ki ai? Ke 'oua te tau hanga 'o *mix* fakataha 'a e faka'ai'aí, mo e tauteá, he ko e ongo me'a e ua kehekehe ia. Ko e fo'i maama ia 'oku ou tui au, 'oku ou fanongo au, pea 'oku ou a'usia au, na'e 'ikai te u fakakaukau pehē au kimu'a. 'A ia ka faka'ai'ai au, 'omai ha me'a ke ne faka'ai'ai au. 'Oku 'uhinga e tautea ia ke ne hanga 'o ki'i, 'oku 'ikai ko e 'ai ke fakailifia'i, ka ko e 'ai ke 'oua te te 'alu 'o fai e fo'i faihiá, ta'ota'ofi. 'A ia ko e ongo fo'i me'angāue e ua, 'oku hanga 'e Vava'u 15 ia 'o 'omai e fo'i maama fo'ou ko iá ke tau fakatokangaekina e me'a ko iá. He 'oku 'i ai e lea ia 'a e tokolahi 'oku nau pehē. 'Oku fiha koā e mo'ua? 300, sai pē ia, lele pē ia 'oua 'e fai ha hoha'a ia ki ai. 'A ia ko au ia 'oku ou mālie'ia he fo'i fakakaukau ko ē 'oku 'omai 'e Vava'u 15. He ko e 'uhingá foki, ko e 'uhinga 'oku 'omai ai 'etau laó, ke tau fetokoni'aki. Ko u mālie'ia he fakakaukau ko iá, 'a ia 'oku ou pehē 'e au ia, ka tau faka'ai'ai, mālō kuo lava ia he fo'i lao ko ení. Fēfē ke tau 'oatu mo e ki'i me'a kinisí, ke ki'i 'alu hake mo ia ke 'oua te tau *mix* fakataha 'a e faka'ai'aí mo e ta'ota'ofi. Ko ia 'oku ou, ko au ia, 'oku 'ikai ke u fu'u vili kikihi au ha fa'ahinga me'a, ko 'ene ha'u pē ha fo'i maama ia kiate au kuo u pou pou au ki ai. Pea ko e fo'i maama ia 'oku ne 'omaí, ke tau fakakaukau'i. 'Oua te tau talanoa ai pē he faka'ai'aí, he 'oku 'ikai ko e poini ia 'oku ne 'omaí, 'oku ne tali 'e ia 'a e faka'ai'aí, pea 'oku mahino ia mo au, mo e motu'a ni. Ko e me'a ko ē 'oku ne 'omai 'e ia ia, 'a e fo'i makatu'unga fika uá, ko e ta'ota'ofi.

<006>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... ko ia ai, kapau 'e hiki'i hake ia 'o 1,000, ko u, 'oku ou tui au ki he fakakaukau ko ia. Ko 'eku anga pē ia 'eku ki'i pou pou atu Hou'eiki he tīpeiti 'oku tau fai ki he lao mahu'inga ko eni. Ka 'oku ou pou pou au ki he laó ke tau fakapaasi ka 'oku ou pou pou atu ki he fakakaukau ko ia 'oku 'omai 'e Vava'u 15.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā. 'A ia 'oku ke loto ke tu'uma'u pē faka'ai'aí he 300, pea kapau 'oku ne maumau'i pea 'ohake leva 'o fai 'a e 1,000.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io na'a ku 'uhinga 'eku fakamalanga atú, 'oku ou pou pou ki he tafa'aki 'e 2 'o e laó ko e taha ko e faka'ai'ai ko e taha ko e ta'ota'ofi. Pea ko e malanga 'a Vava'u 15, ko e ta'ota'ofi, ka 'oku tau malanga atu tautolu ia 'i he faka'ai'ai. 'Oku 'ikai ko 'ene poini ia

‘a’ana, ko ‘ene poini ke ‘ai ‘a e ta’ota’ofi ke ‘i ai hono ‘aonga. Ko e 300 ‘oku ‘ikai ko ha faka’ai’ai ia, ko e makatu’ungá ke ta’ota’ofi. Ki’i hiki’i ia ke ‘uhinga. Ko e ki’i tokoni atu pē Sea kātaki.

Mo’ale Finau : Sea ki’i tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā, me’a mai Ha'apai 12.

Mo’ale Finau : Sea ki’i tokoni. 'Eiki Sea ‘oku ou faka’apa’apa lahi ‘aupito ki he 'Eiki Minisitā. Ko e pa’anga ‘e 300 ‘i he’eku fakamalangá, ‘oku ‘i loto ai ‘a e ta’ota’ofi mo e faka’ai’ái 'Eiki Sea. Ko ia ko u kole 'Eiki Sea, ke tukuange pē mu’a ‘ema faka’uhingá ke ma takitaha fononga pē ka tau sioange pē ko e fē me’a ‘e sai’ia ai e kakaí ‘i he me’a ko ‘eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ka ko ‘eku fokotu’u atu 'Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga lelei ko e, na’a ku kei pipiki he me’a ko ení 'Eiki Sea. Ko e kakaí ngāué, ‘e saiange ‘a e faka’ai’ái.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ka ‘i ai ha taha ‘oku ne ngāue’i e fonuá, pea ne totongi ha’ane tukuhau si’isi’i pē lahi, tau fakafeta’i. ‘Oua te tau hanga ‘o ‘ai ke tau hanga fakamanavahee’i e kakaí ko iá 'Eiki Sea, ‘o talaange ko e fu’u me’a ta’ofi ē, ‘e kākā ‘a e kakaí ia. ‘E ‘ikai ke kei ‘angelo ‘aki hono le’ohi ‘e kakaí 'Eiki Sea ‘i he me’a ko eni ko e tukuhau. Ko ia ko u kei pipiki pē au he’eku faka’uhingá 'Eiki Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai : Sea ke u ki’i tokoni mu’a ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E me’a mai Minisitā Polisi, na’e ‘uluaki ulo mai ‘ene maama, kae toki me’a aofangatuku mai ‘a e Minisitā ‘a e Minisitā ha’ana e fo’i lao.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Fakamolemole pē Sea ko e tokoni atu pē ki he fakamalangá Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ko e me’a ko ē ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou'eiki Mēmipa Sea, ko e tautea pea mo hono hangē pē ha ki’i faka’ai’ái pē ko e fakatokanga nai. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai, ko e ki’i pa’anga ‘e 300 (tolu ngeau) ko eni ‘oku fai ai e feme’a’akí Sea. Ke mea’i pē he ‘e he Hou'eiki ‘o, ko e hangē ia ha *administrative fee* pē ko ha fa’ahinga tautea pē ia ‘oku ‘oatu pē ia he potungāue ka ‘oku to e lava pē ke faka’ilo hia, pea ‘oku hā eni ‘i he Lao Kupu 101 taki homou tokangá ki ai, Ngaahi Hia ki he Tukuhau Ngāue’aki, Kupu 101 ia. ‘A ia ‘oku lisi atu ai, pea ‘oku a’u leva ki he Kupu 105 ‘oku hā ai ‘a e ngaahi tautea ‘o e ngaahi hia. ‘A ia ‘oku a’u ‘o ‘ikai ke to e laka hake ‘i he pa’anga ‘e 5,000 (nima afe). ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘A e ki’i pa’anga ‘e 300 (tolu ngeau) ko e fanga ki’i *minor misconduct* pē ko e *offense* fanga ki’i

talangata'a iiki, ko e 'uhinga ia na'e 'ai ai 300 (tolungeau). Kapau 'oku pehē he Hou'eiki ke *meet half way* ke taha hake pē ke 500, ke faka'apa'apa'i 'a e ngaahi fakakaukau ko ē. Ka ko e anga ena e tu'u e laó, kuo 'osi *provide* pē ia he 'e laó 'e Sea. Ke fakakaukau'i ke tonu, kapau pē 'e a'u 'oku fu'u lahi pea maumau, pea 'oku ai 'a e fili 'a e potungāué ke 'alu ia 'o faka'ilo hia. Ko e ki'i fakakaukau pē ia Sea ke tokoni atu mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā Polisi. Hou'eiki, Minisitā Pa'anga, tau toki fakahoko 'apongipongi ka tau **Liliu 'o Fale Alea**.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea - Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Kakatō Ha'apai 13 kātaki 'o lipooti mai ki he Fale.

Lipooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko e lipooti 'o e ngāue kuo, na'e tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō pea ne alea'i ai he 'e kōmiti, 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga, 2019. Pea ne nau tali ia Sea fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. 'I he Lao 4.2 Fika 10A ...

<008>

Taimi: 1555-1600

Veivosa Taka: ... 2019, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019 na'e tali ia he Kōmiti Kakato. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau 'Ofisa Fakavahe Fonua mo e kau 'Ofisa faka-Kolo 2019 na'e tali ia fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. Sea, ko e ngata'anga ia e ngāue na'e fakahoko he Kōmiti Kakato pea ko u fokotu'u atu. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō, kole atu ki he Kalake ke tau ... Lao Fakaangaanga Fika 9 'o e 2019, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019, na'e 'osi lau tu'o ua ko eni to e ke tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua kātaki hiki ho nima, tali mo 'ene ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea loto ki ai 'a Veivosa Taka, Tēvita Lavemaau, Mo'ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue. 'Oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 16.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2014 ke faka’atā ‘a hono to e fokotu’utu’u ‘i loto ‘i he pangikē mo e ngaahi me’a felāve’i kehe.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē, Kupu 1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea. Kupu (1), ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2019.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2019

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu Lao Fakaangaanga Fika 9 ‘o e 2019, Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pangikē Langa Fakalalakaka ‘o Tonga 2019 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki ko eni toko 16.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 9/2019

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni e Lao Fakaangaanga Fika 9 ‘o e 2019 tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 10A ‘o e 2019. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019. Na’e ‘osi lau tu’o ua kole atu ke tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tau tali e Lao Fakaangaanga kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto ki ai ‘a e toko, ‘a e kotoa e Hou’eiki ko eni ko e 16.

Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2002.

‘Oku tu’utu’uni he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē. Kupu 1, Hingoa Nounou, Kupu (1), ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 16.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 14/2019

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fika 14/2019. Na’e ‘osi lau tu’o ua kole atu ke tau pālōti, tali mo ‘ene ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa Fakavahe Fonua mo e kau ‘Ofisakolo 2019 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Fīnau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue.

<009>

Taimi: 1600-1605

Kalake Tēpile: .. loto kotoa ki ai e Hou’eiki, toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Kole atu ki he Kalaké ke tau lau tu’o 3, Lao Fakaangaanga Fika 14/2019.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisakolo, 2019. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisakolo.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē. Kupu 1 Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea.

Kupu si’i 1 – ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisa Kolo 2019.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e, ‘osi ko ia hono lau tu’o 3 ‘oku ‘i ai e faingamālie ke fakahū atu ha ngaahi fakatonutonu lea. Ko e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku ‘i ai e, ‘oku fokotu’u ke fetongi ‘a e Kupu 6 ‘aki hono fakahū e Kupu 9 fo’ou. ‘A ia ‘i he fo’i Lao Fakaangaanga ko e Kupu Fika 8 ia.

Fakatonutonu ki he Kupu 9 fo’ou ke fenāpasi mo e tu’u e Lao he fakapālangi he Lao

‘I he’ene tu’u ko ia ‘i he lolotonga ko e Lao Fakaangaanga ko ení ‘oku hā ai ‘i he Kupu 8 ‘o e Lao

Fakaangaanga, fetongi e Kupu 9 ‘o lau koe’uhí ko e ngaahi taumu’a ‘o e Kupu si’i 6. Ko e lea ‘Ofisa Faifilí kuo pau ke kau ki ai ‘a e Tokoni ‘Ofisa Faifili. Pea ko u fokotu’u atu ke fakalelei’i. Pea te u lau atu hono lau fo’ou ki he ngaahi taumu’a ‘o e Kupu si’i 6. **Ko e lea ‘Ofisa Fai Fili kuo pau ke kau ki ai ‘a e ‘Ofisa Tokoni Fai Fili.** Pea ko e lea vahefonua ‘oku ‘uhinga ia ki he ngaahi vahe motu ‘o Tongatapu, Ha’apai, Vava’u, ‘Eua mo e Ongo Niua. ‘I hono lau fo’ou atu ‘oku fenāpasi ange ia pea mo hono tohi fakapālangi. ‘A ia ko ‘eku fokotu’u atu ia ke liliu ‘a e Kupu 9 lolotonga. ‘Oku poupou?

Fokotu’u ke liliu ke tatau hono ngāue’aki fo’i lea Minisita he’ene ‘asi he Lao

Ko e fokotu’u hono ua Hou’eiki ke mou me’a ki ai, hangē pē ko e me’a na’e tokanga ki ai ‘a Vava’u 16. Ko e kehekehe ko eni ‘a hono fakahū atu ko ē Minisitā 'ata'atā pea mo e Minisitā ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i ‘a e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Na’e ‘i ai e fokotu’u mei he ‘Eiki Minisitā Laó ke fakakau atu ‘i he *definition* ‘i he Kupu 9 ka ‘e mā’opo’opo ange ‘o kapau te tau fetongi pē ‘a e Minisitā ko ē 3 ko ē ‘oku fokotu’u atu. He kapau te tau hanga ‘o faka’uhinga’i ‘a e ‘uhinga ko ē Minisitā 'ata'atā, ‘e tō kehekehe ia mo e toenga ko ē Laó he ‘oku hā mai e toenga e Laó ko e Minisitā ko ē ‘oku ne tokanga’i e Ngaahi Me’a Fakalotofonua. Pea ‘i ai e ‘ū kongā kehe ia ‘oku ‘asi ai Minisitā 'ata'atā pē. Pea ‘oku hangē ko e Kupu, mahalo ko e Kupu 3 e tefito’i Laó, ‘oku ‘asi ai mo e Minisitā Kelekele. ‘A ia ‘oku tau tānaki atu tautolu mo e Minisitā 'ata'atā pē ‘e ngali ‘ikai mā’opo’opo e Laó. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pē ki he Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea. Poupuu atu pē motu’a ni Sea. Na’e fai ‘a e kumi fale’i ‘i he lolotonga e mā’ōlō ki he Falé’i Lao ‘a e Pule’angá. Pea ko e fale’i tatau pē na’e ‘omaí. ‘Oku totonu pē ke tānaki pē ‘i mui ke mahino ko e *Minister for Internal Affairs*, ‘i he ngaahi kongā ko ē ‘oku ‘asi ai e Minisitā.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘a ia ko e ...

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Kātoa e fo’i feitu’u pē ‘oku ‘asi ai e Minisitā.

‘Eiki Sea: Fo’i feitu’u ‘e 3.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ko ia.

‘Eiki Sea: Ko ia, ke fetongi mei he Minisitā ki he Minisitā,

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: *Internal Affairs* he ‘oku mo’oni pē ko e tefito’i Laó ko e Kupu 3 ‘oku hā ia ai ko e Minisitā *Lands and Survey* ‘oku mafai kehe ‘aupito ia, ‘a ia ko hono tofitofi e fonua ni ki he ngaahi ...

<001>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: ... kolo ‘oku ‘i he Minisitā *Internal Affairs* ka ko hono tā ko ē ‘o e mapé hili ko ē hono tofi ...

‘Eiki Sea: Minisitā Fonua leva ia.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ko e Minisitā Fonua ia.

‘Eiki Sea: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Ka ‘oku pau ke ‘ai ke kehekehe mālō Sea.

Tali ke liliu ‘a e ‘uhinga e Minisita he Kupu 9

‘Eiki Sea: ‘A ia ‘oku tali pē ‘e he Hou’eiki ke fakafoki e fokotu’u ke fakahū pē Minisitā *definition* he Kupu 9 ka tau fai pē ki he liliu ko ē fo’i feitu’u ‘e tolu ‘oku ‘asi ai e Minisitā. (Na’e ‘i ai poupu.) Mālō Hou’eiki ko u kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau ‘Ofisa fakavahefonua mo e kau ‘Ofisakolo 2019 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu na’a tau feme’a’aki ki ai kātaki ‘o fakahā mai ho’o nima.

Pālōti’i tali Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he kau Pule Fakavahe & ‘Ofisakolo 2019

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, Tēvita Lavemaau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki toko 16.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ou fakamālō atu. Kole atu ke toloi e Fale ki he 10 ‘apongipongi. ‘Eiki Minisitā Ako me’a mai.

‘Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘a e Kakai. Sea ko ‘eku fokoutua hake pē ‘a’aku ke u fakafeta’i ke fai ha fakafeta’i mo ha fakamālō ki he Feitu’u na ho’o taki lelei e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e ‘aho ni ‘oku ou ongo’i pea ‘oku ou tui ‘oku mou ongo’i kotoa pē makehe ‘aupito e ‘aho ni ia. Pea ko u fakamālō atu ki he Feitu’u na ‘oku ‘asi ‘a e ngāue fakataha ‘asi e fetoka’i’aki, faka’apa’apa’aki ‘i he feme’a’aki ka ‘oku me’a ha Fakafofonga ‘oku ne me’a ... fakakaukau pea u toki me’a atu. Kehe ia mei he uike kuo ‘osi ‘o a’u mai ki ‘aneafi. Fakafeta’i mo e fakamālō Sea ‘i ho tataki ‘etau fononga. Ko e ngaahi peau momole pea ‘oku fakafiefia pea ‘oku fakafeta’i ia ki he tēpile ‘a e Pule’anga. Mālō.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Ako. Hou’eiki ‘oku tōloi e Fale ki he 10 ‘apongipongi mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku aipē 'a e feme'a'aki 'a e Fale Aleá 'e he 'Eiki Seá, Lord Fakafanua.)

<002>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

‘Aho Pulelulu, 13 ‘o Mā’asi 2019

10:00 am

Fale Alea ‘o Tonga

1. Lotu

2. Taliui

3. Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o fakahā ‘oku ‘ikai ke ‘i Fale Alea ni ‘a e Hou’eiki Nōpele, pea kuo fakahoko mai te nau toki me’a mai pē hano tali ‘e he Pule’anga ‘a e kole ne nau fakahoko ke ‘ave ‘a e ngaahi Lao Liliu Konisitūtone ki he kakai ‘o hangē ko ia ne ‘ohake ‘i he feme’a’aki ‘i he ‘aho ‘aneafi.

Me’a ‘a e Minisitā Polisi ‘o fakamālō’ia ‘a e to’ofohe ‘a e ‘Eiki Sea mo fakamahino ko e founa ‘oku nau fokotu’utu’u mai ko e me’a ia ‘e lelei fakalukufua ma’ae fonua. Kole ke fakalōloa ‘a e ‘aho ngāue ‘a e Fale Alea ke a’u atu ki he ‘aho 27 ‘o Mā’asi 2019 ke fakakakato ‘a e ngaahi ngāue ‘i he ‘asenita. Me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘e fakahū mai ‘a e ngaahi lao ne ‘ave ke fai ‘a e talanoa ki ai mo e kakai ‘apongipongi pea ‘e ‘omai fakataha mo e tohi ke ngāue fakavavevave ki ai ‘a e Fale Alea.

Kole ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3 ke toki fai ha feme’a’aki ki he kole ko eni ke fakalōloa atu ‘a e ngaahi ‘aho ngāue ‘a e Fale Alea ‘a efiāfi.

4. KŌMITI KAKATO

Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalakalaka ‘o Tonga 2019

Me’a ‘a e Minisitā *MEIDECC* ko e founa ko ‘eni ‘e lelei ma’a Tonga he ‘e hoko eni ko e pangikē ‘a Tonga, pea ‘e a’u ‘a e *dividend* ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau mēmipa he ongo sino pa’anga mālōlō ko ‘eni. Fokotu’u ke tali ‘a e lao.

Fokotu’u ‘e he Fakafofonga Fika 15 ke fakatonutonu ‘a e Kupu 11 ‘o e Lao Fakaangaanga, ki he Kupu 18 fo’ou ki he tefito’i lao, to’o ‘a e lea “haohao” kae fetongi’aki ‘a e “haohao”. Tali ‘a e fakatonutonu ‘i he felotoi.

Fokotu’u ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3, Kupu 6 ‘o e Lao Fakaangaanga, ki he Kupu 10 fo’ou ki he tefito’i lao, Kupu (3), ke liliu ‘a e “**ki ha**” ke “**ki he**”. Pea ko e lea faka-Pilitānia, ko e “*shareholder*” (*singular*) ke liliu pē ke tatau mo e faka-Tonga ‘a ia ‘oku “kau ma’u ‘inasi” (*plural*). Tali ‘a e fakatonutonu he felotoi.

Fakatonutonu ‘a e Kupu 12 ‘o e Lao Fakaangaanga, ki he Kupu 19 fo’ou ki he tefito’i lao, ke to’o ‘a e lea “‘atita’a” kae fetongi‘aki ‘a e lea “‘atita’i”. Tali ‘a e fakatonutonu ‘i he felotoi.

Tokanga na’a lava ke vakai’i ‘e he Pangikē Fakalalakaka pē ‘e lava ke ha’u hangatonu pē ‘a e *retirement* ‘a e kau toli ki he *retirement* ko ia ‘i Tonga ni, kae ‘oua te nau toho pē ‘e nautolu he’enua foki mai.

PĀLOTI ‘O TALI FAKATAHA MO HONO NGAHI FAKATONUTONU.

Fika 10A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2019

Me’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3 ko e Kupu 5 (2) ‘o e Tefito’i Lao ‘oku hā ai ‘oku mafai pē ‘a e Kapineti ke fai ‘a e liliu ki he tēpile ‘o e tefito’i lao. Me’a ‘a e Minisitā Pa’anga ko e lisi ko eni ‘oku ‘i he tefito’i lao ia, pea kuo pau ke ‘omai ki Fale Alea. Me’a ‘a e Minisitā Polisi ko e fale’i na’e ‘omai ki he Pule’anga ‘i he Kōmiti Lao ‘a e Pule’anga ke fakakakato mai pē ki Fale Alea.

PĀLOTI ‘O TALI ‘IKAI HA TO E FAKATONUTONU.

Fika 14/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau ‘Ofisa Fakavahefonua mo e Kau ‘Ofisakolo 2019

Fokotu’u ‘a e Fakafofonga Vava’u 16 ke fakatonutonu ‘a e Kupu 2 ‘o e Lao Fakaangaanga, ‘i he Kupu (6) mo e (7), ‘a ia ko e lea “Minisita” ke liliu ki he “Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e ngaahi ngāue fakalotofonua” koe’uhī ke mahino pē ko e Minisitā fē, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faka’uhinga lea ia ‘i ai ‘o e “Minisitā”. Poupou ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai. Me’a ‘a e Minisitā ke tānaki pē ‘a e faka’uhinga ‘o e “Minisitā” ki he Kupu 9 ‘o e tefito’i lao ke ‘uhinga ki he Minisitā ‘oku ne tokanga’i e ngaahi ngāue fakalotofonua, pea ke liliu ‘a e ngaahi lave kotoa ‘i he Lao (*consequential*) ki he Minisitā.

Fokotu’u ‘a e Fakafofonga Vava’u 16 ke fakatonutonu ‘a e Kupu 2 ‘o e Lao Fakaangaanga, ‘i he Kupu (6), ke to’o ‘a e “21” mo e “14” kae fetongi‘aki ‘a e “28”. Tali.

Fokotu’u ‘e he Fakafofonga Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai ko e Kupu 2 ‘o e tefito’i lao, ‘i he Kupu (3), laine faka’osi, to’o ‘a e “‘ai a” kae fetongi‘aki ‘a e “‘a ia”. Tali.

Fakatonutonu ‘a e Kupu 2 ‘o e Tefito’i lao, ‘i he Kupu (6), laine faka’osi, to’o ‘a e “aongafangatuku” kae fetongi‘aki ‘a e “aofangatuku”. Tali.

Fika 11/2019: Lao Fakaangaanga ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2019

Fokotu’u ‘e he Fakafofonga Fika 17 ‘o Niua ke fakatonutonu, Kupu 4 (3) ‘o e Tefito’i Lao, ke fakamavahe ‘a e “Minisita” mei he “ha” kae tamate’i ‘a e “Minisitaha”. Tali.

Fokotu'u 'a e Fakafofonga Kakai Vava'u 15, 'i he Kupu 89 (3) ke hiki hake 'a e tautea mei he \$300 ki he \$1000. Liliu 'o Fale Alea 'oku te'eki ke aofangatuku 'a e fokotu'u ni.

FALE ALEA (3:50pm)

Līpooti 'a e Sea Kōmiti Kakato:

Tali 'a e Lao Fika 9/2019 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalalakalaka 'o Tonga 2019 mo hono ngaahi fakatonutonu.

Tali 'a e Lao Fika 10A/2019 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019 pea na'e 'ikai ha to e fakatonutonu.

Tali 'a e Fika 14/2019 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisakolo 2019 mo hono ngaahi fakatonutonu.

Lao Fika Fika 9/2019 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangikē Langa Fakalalakalaka 'o Tonga 2019

Pālōti 'o tali 'a e lau tu'o ua fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu.

Lau tu'o tolu pea pālōti 'o tali fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu.

Lao Fika 10A/2019 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019

Pālōti 'o tali 'a e lau tu'o ua.

Lau tu'o tolu pea pālōti 'o tali.

Lao Fika 14/2019 - Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Kau 'Ofisa Fakavahefonua mo e Kau 'Ofisakolo 2019

Pālōti 'o tali 'a e lau tu'o ua fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu.

Lau tu'o tolu pea fakatonutonu:

1. 'I he Kupu 2, Kupu (8), fakalea fo'ou 'o e Kupu 6 (9) 'o e tefito'i lao, 'i he faka-Tonga pē, ke tamate'i 'a e fakalea 'o e Kupu si'i kae fetongi 'aki 'a e -

“(9) Ki he ngaahi taumu'a 'o e Kupu (6) ko e lea “'Ofisa Faifili” kuo pau ke kau ki ai 'a e 'Ofisa Tokoni Faifili pea ko e lea “Vahefonua” 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi vahemotu 'o Tongatapu, Ha'apai, Vava'u, 'Eua mo e Ongoniua”.

2. 'I he Kupu 2, Kupu (6) mo e (7), 'a ia ko e fakatonutonu ki he Kupu 6 (7) mo e (8) 'o e tefito'i lao, ke tamate'i 'a e lea "Minisitā" 'i he feitu'u pē 'oku hā ai kae fetongi'aki 'a e "Minisitā 'oku ne tokangaekina e ngaahi ngāue fakalotofonua".

Pālotti 'o tali 'a e lau tu'o tolu fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu.

TOLOI 'A E FALE ALEA KI HE TU'APULELULU 14 'O MĀ'ASI 2019.